

NIET CONVENTIONEEL METAALGELD IN AFRIKA

ALGEMEEN

Wanneer we voor Afrika over niet-conventioneel metaalgeld spreken, dan komen hiervoor hoofdzakelijk twee metaalsoorten in aanmerking nl. ijzer en koper. Bij dit laatste metaal moeten we dan weliswaar de legeringen met tin (= brons) en zink (= messing) rekenen. Deze metalen circuleerden er vooral onder de vorm van :

- a) werktuigen en/of wapens zoals houwelen, bijlen, werpmessen, speeren (of speerpunten) en pijlpunten ;
- b) ringen en armbanden, waarbij we dan vooral denken aan de eindeloze variatie van manilla's, nek- arm en beerringen ;
- c) metalen platen en staven, zoals de ijzeren schijven van de Madis en de koperen Mitako uit Zaïre.

Ofschoon er slechts weinig auteurs het gebruik van onbewerkt, ruw ijzer als betaalmiddel vermelden, betekent dit helemaal niet dat het niet werd gebruikt. Er zijn echter weinig gegevens bekend over het gebruik van ruw ijzer in Afrika en dat is wel erg spijtig, want een betere kennis hieromtrent zou ons meteen ook een beter beeld kunnen geven over het gebruik van ruw ijzer als betaalmiddel in Europa.

Dat het inderdaad ook bij ons ooit werd gebruikt, bewijzen de TALEIS, ijzeren staven van 65 à 80 cm lang die nog in Zuid-Engeland als betaalmiddel werden gebruikt ten tijde van Caesar. (Hij vermeldt ze trouwens in zijn "Gallische Oorlog").

In het Oude Griekenland werden de OBELISKOI (of OBOLS) als betaalmiddel gebruikt in Sparta en Thebe tot in de 4de eeuw vóór Christus. Het waren ijzeren staven, min of meer vierkantig, ongeveer 1 m lang en met een gewicht van om en bij de 400 g. Een handvol van deze obeliskoi (6) werd een drachme genoemd, en volgens Mahieu (p. 7) zou er zelfs een verband bestaan tussen deze Griekse staven en de LIGANDA uit Centraal-Afrika. Trouwens ook de Bubu, een stam in het noorden van Zaïre, gebruikten als betaalmiddel een handvol ijzeren miniatuurspeertjes van ongeveer 18 cm lang. Het meest gekende voorbeeld van het gebruik van brokken ruw metaal is ongetwijfeld de Aes rude uit het oude Italië. Volgens sommige auteurs (o.a. Ridgeway) stelden deze stukken brons niets anders voor dan afgebroken delen van een gegoten staaf met een welbepaald gewicht en overeengekomen afmetingen (waarschijnlijk

1 voet of $\pm$ 30 cm).

In Centraal-Afrika werden ijzeren blokjes met een lengte van 10 cm, een breedte van 8 cm en een dikte van 5 cm door de Azande en de Mangbetu als betaalmiddel gebruikt. Men noemde ze DUNDU en ze wogen 2 tot 3 kg. In 1918 schommelde de waarde ervan tussen 2,5 en 5 frank, en voor 1 DUNDU kocht men een geitebok (Quiggin, p. 63 en Mahieu, p. 117).

In Kasai en in het gebied van de Lomani werden kleine ijzerstaven van ongeveer 1 kg als betaalmiddel gebruikt. Men noemde ze GAMEO BETE en volgens Mahieu hadden ze een waarde van 80 Mitako. In heel Kongo werden kleinere ijzeren staven gebruikt die onder verschillende namen bekend waren. Zo had men de MAMBILI aan de Uruwami en de MOKANGA aan de Lukenie-rivier.

Ijzer werd reeds rond 700 vóór Christus in Oost-Afrika gewonnen, en rond 400 vóór Christus had de techniek van de ijzerwinning het westen van Afrika bereikt. Men neemt thans algemeen aan dat het oudste centrum Meroë was, hoofdstad van de Koesjieten, ten zuiden van het Egyptische rijk aan de middenloop van de Nijl. Westerdijk meent (p. 26) dat de ijzerwinners en de ijzersmeden in het Congobekken definitief werkzaam waren rond 1100 na Christus, en dit zou dan meteen ook het laatste gebied van Afrika zijn waar de ijzerverwerking is doorgedrongen.

Koper en brons komen in Afrika (behalve in het Egyptische rijk) pas na het ijzertijdperk, zodat men kan zeggen dat de inlanders er van het steentijdperk onmiddellijk in de ijzertijd overstapten. Daar waar ijzer vooral werd gebruikt voor het vervaardigen van wapens en werktuigen, zal men koperen primitief geld praktisch uitsluitend aantreffen als halfafgewerkte produkten in de vorm van staven en dikke draden (deze laatste vooral ingevoerd uit Europa) die dan op hun beurt weer de grondstof vormden voor sieraden zoals nekringen, armbanden, been- en enkelringen. Vele van deze ringen zouden eveneens als ruilmiddel en zelfs als geld gebruikt worden.

Brons, een mengsel van ongeveer 90% koper en 10% tin, werd vooral aan de Westkust gebruikt voor het vervaardigen van een aindeloze variatie manilla's en enkelringen, omdat dit metaal beter kon gegoten worden zonder scheuren of blaasjes, en omdat het bovendien harder was dan zuiver koper en dus minder aan slijtage onderhevig. Messing tenslotte, een mengsel van koper en zink, werd door veel inwoners van Centraal-Afrika boven koper verkozen omwille van zijn prachtige glans en het was soms tot drie maal meer waard dan koper. Messing was reeds vroeg in Afrika bekend: in het koninkrijk Ghana vanaf de 9de eeuw, en in Kameroen kenden de Sao het reeds vanaf de 10de eeuw.

Ook in Afrika werd het traditioneel metaalgeld aanvankelijk slechts als ruilmiddel gebruikt. Naarmate het aan populariteit won en over een groter gebied het symbool werd van rijkdom met een vaste waarde, verkreeg het geleidelijk het statuut van geld in onze Westerse betekenis.

Deze evolutie greep niet alleen plaats in Afrika, maar ook in Europa, Amerika en Azië. Bij een betaalmiddel is de functie belangrijker dan de vorm.

Voorwerpen zoals wapens en landbouwwerktuigen (denk aan houwelen of hakken), die algemeen als betaalmiddel worden gebruikt verliezen geleidelijk de samenhang met het oorspronkelijke voorwerp en kunnen op die manier een eigen, typische vorm aannemen: ze

kunnen tot een woekervorm uitgroeien (voorbeeld de LIGANDA in Congo en het molenstenengeld op het eiland Yap), of tot een komvorm verschrompelen (bijvoorbeeld de AYU in Nigeria).

Omwille van de grote verscheidenheid zullen we achtereenvolgens het traditioneel metaalgeld behandelen in :

- A) Het Congobekken, Angola en Gabon.
- B) West-Afrika van Kameroen tot Senegal.
- C) Noord-, Oost- en Zuid-Afrika.

A. HET CONGOBEKKEN, ANGOLA EN GABON

1. IJZER

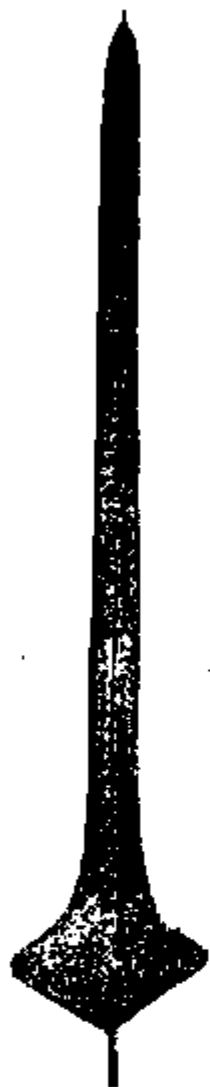
Wat onmiddellijk opvalt in dit gebied is de rijke verscheidenheid aan ijzeren betaalmiddelen die, wat oorsprong en vorm betreffen, in drie groepen kunnen onderverdeeld worden, nl. wapena, gebruiksvoorwerpen (waaronder vooral hakken) en staven of baren. De meest sensationele vertegenwoordiger van de eerste groep is ongetwijfeld de LIGANDA of NGBELE (afb. 1), een enorme speerpunt van nagenoeg 1,70 m lang, een woekervorm van het sperengeld. Deze Liganda vormde het geld in het gebied van de Lomani en de Lualaba en hij werd rond 1920 nog steeds gebruikt door de stammen rond de Stanley-watervallen, nl. door de Turumbu, de Lokele, de Bambole, de Wagenia, de Topoke en de Bakumu. Men gebruikte de Liganda vooral voor het betalen van de bruidsschat en voor de aankoop van kano's en slaven.

Ze werden oorspronkelijk door de Turumbu gemaakt, maar door de Lokele en de Bambole gefiniteerd. De Lokele langs de spoorweg Stanleyville-Ponthierville, betaalden in 1925 de som van 5 frank of 25 SHOKA voor een Liganda van normale afmetingen, nl. 1,60 m hoog en 33 cm breed onderaan.

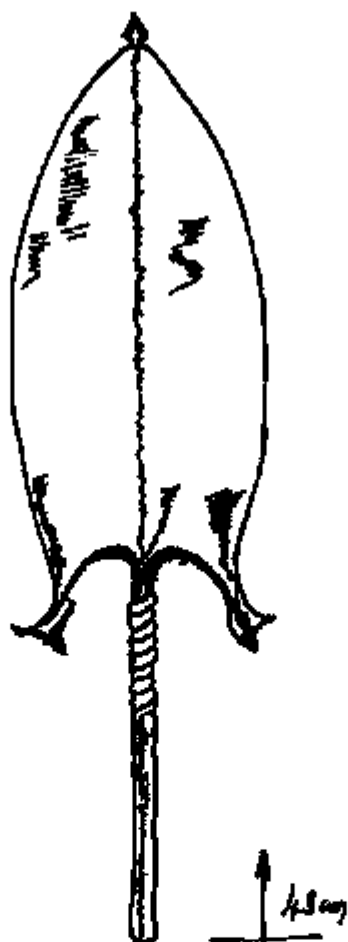
De LIGANDA'S werden uit dun, zacht ijzer gesmeed. Ze vertonen een versiering die in parallelbanen loopt van de spits tot beneden, en hun geldkarakter blijkt uit de zeer zwakke, korte schacht. Hun lengte kan variëren tussen 1,50 m en 1,70 m en ze hebben een gewicht van ongeveer 2,5 kg. Voor 30 Liganda's kocht men een slaaf en voor 40 tot 50 een slavin. Hoewel ze volgens Quiggin nog tot 1940 werden gebruikt, zijn ze tegenwoordig erg zeldzaam geworden.

Een andere woekervorm was de LIMBALA, eveneens een speerpunt, maar kleiner dan de Liganda. Hij had bij de Lokele een lengte van nagenoeg 65 cm en een dikte van 2 mm, terwijl de grootste breedte onderaan 15 cm bedroeg. De Limbala werd als betaalmiddel gebruikt in hetzelfde gebied en door dezelfde stammen die ook de Liganda gebruikten. In 1914 was de waarde gelijk aan 5 SHOKA of 2 frank. In zijn boek *Ijzerwerk van Centraal-Afrika* toont Westerdijk op p. 131 nog een aantal eigenaardige speerpunten, die alle als geld werden gebruikt in het Congobekken.

Een mooi voorbeeld van "degeneratie" van wapen tot betaalmiddel, dat zo typisch is voor een massa Afrikaans metaalgeld, vormt het ijzergeld van de Bangala die wonen in het gebied tussen de Ubangi en de Congo-stroom. Het is een soort speerpunt die ze DJAKALA noemen (afb. 2). Het speerblad is bot, 1,5 tot 3 mm dik en zonder snijkant. De punt vormt een stompe knop en het speerblad eindigt op twee kleine, verwrongen vleugels. Het geheel is

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

1986

ongeveer 50 cm lang en de grootste breedte bedraagt 14 cm. De DJAKALA wordt zowel gebruikt voor de aankoop van vrouwen als voor alledaagse diverse zaken.

De (A)barambo uit het Uelegebied (Noord-Zaire) gebruikten een eigenaardige ijzeren speerzwaard als betaalmiddel, die ze MAPUKA noemden (afb. 3). De afmetingen schommelden wel eens, maar gemiddeld bedroeg de lengte 50 cm en de breedte 8 cm. Voor 1 Mapuka kocht men een haan; 20 exemplaren vormden de prijs van een geit en voor een vrouw moest men 100 tot 200 Mapuka neertellen (de prijs hing namelijk af van de sociale status van de uitverkorene!).

Naast het sporengeld heeft men de grote groep van het werpmessen- en messengeld.

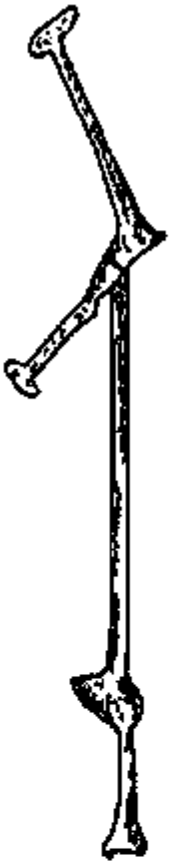
De werpmessenproduktie kende haar hoogtepunt in het Ubangi-gebied (dus in Noord-Zaire). De bevolking is er van Soedanese oorsprong, waar het werpmes oorspronkelijk en uitsluitend als wapen werd gebruikt. In hun nieuw woongebied verloren de werpmessen echter hun karakter van wapen, want het ondoordringbaar oerwoud was helemaal niet de plaats om zo'n wapen naar een tegenstrever te gooien. Het wapen werd een pronkstuk, bekend onder de naam TRUMBASH (afb. 4) en ofschoon het als zeer waardevol werd beschouwd, kan men het moeilijk geld noemen (hoogstens een ruilmiddel!). De meningen zijn echter sterk verdeeld: volgens Mahieu was het wel degelijk een betaalmiddel, maar Quiggin durft er zich niet over uitspreken. In Terzuven vindt men het wel bij de betaalmiddelen onder de naam KWINGA of PINGA en voor 12 tot 13 KWINGA kocht men een vrouw bij de Azande in het Uelegebied.

Anders is het gesteld met de werpmessen van de Bubu in het uiterste noorden van Zaire en in Gabon. Zij vervaardigden een komvorm van de werpmessen en gebruikten dit uitsluitend als betaalmiddel. Ze noemden het GINJA of NGINDZA (afb. 5), dit in tegenstelling tot het werpmes als wapen gebruikt, dat ze BANGBA noemden (Thilenius, p. 19).

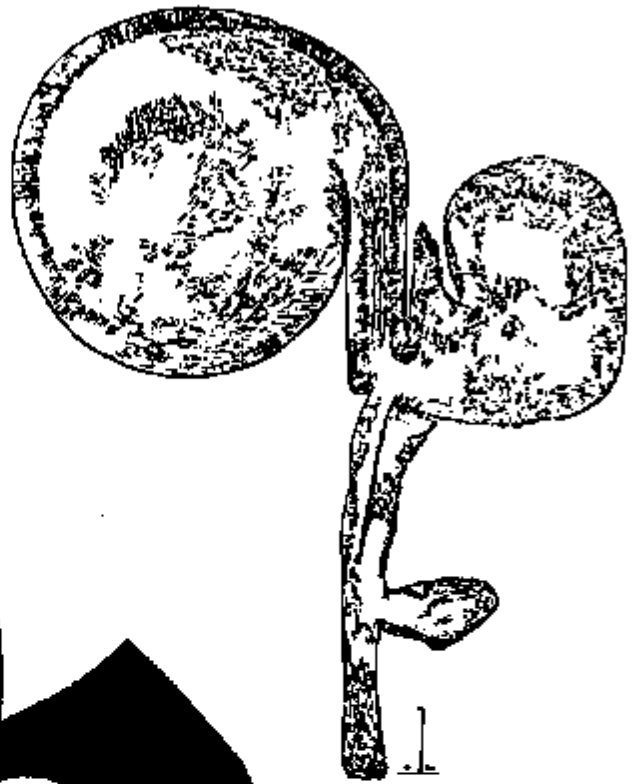
De GINJA had alleen nog de vage vorm gemeen met het wapen. Het was ongeveer 30 cm lang, 2 mm dik en zeer rudimentair vervaardigd uit zacht ijzer, zodat sommige exemplaren zelfs kunnen geplooid worden.

Een andere vorm van werpmes (zie afb. B p. 132 bij Westerdijk) werd geproduceerd en geëxporteerd door de Banza, die iets ten zuiden van de Bubu woonden. Het leek meer op het oorspronkelijk wapen, maar het was ruwer afgewerkt, de bladgraving was praktisch afwezig evenals de bekleding van het handvat, en het was ongeveer 45 cm hoog en 40 cm breed. Bij al de stammen tussen de Congostroom en de Ubangi waren deze werpmessen het algemeen erkende betaalmiddel. Men betaalde er 2 tot 3 voor een geit, 6 tot 8 voor een slaaf en ongeveer 30 voor een vrouw.

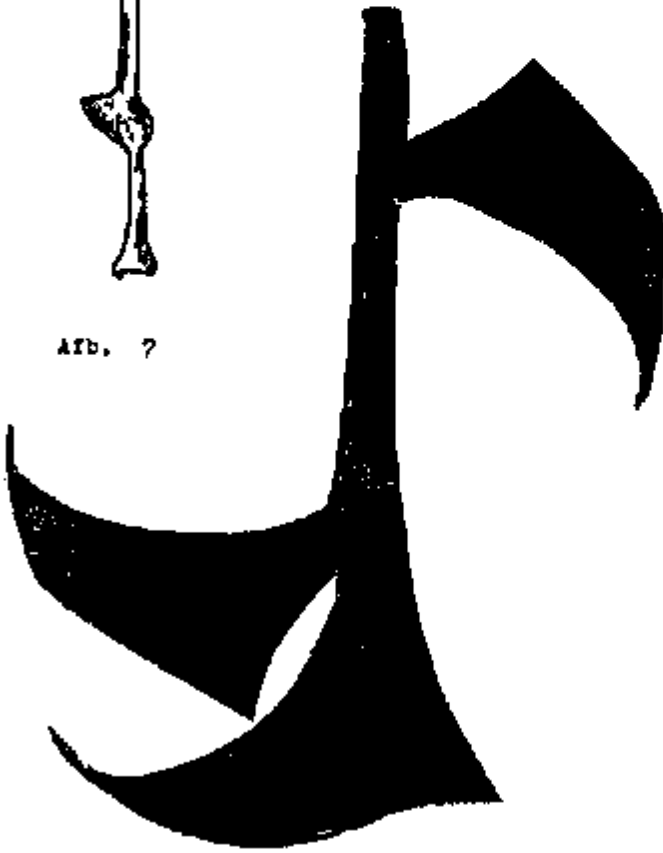
Een echt bankbriefje was de WOSHELE (OSHELE of SHONGO) (afb. 6) die werd aangetroffen bij de Kela- en Nkutshustammen, ten noorden van de Sankurie in Centraal-Zaire. De drie uitsteeksels zo typisch voor het werpmes, zijn er nog wel, maar daar eindigt dan ook de gelijkenis. De WOSHELE vertoonde brede bladen, was meer dan 70 cm hoog en over zijn grootste breedte mat hij meer dan 50 cm. Volgens Torday (*Causeries congolaises*, p. 178-179) was de waarde gelijk aan die van meerdere slaven. Deze geldmessen werden vooral verspreid door de Bushongo en de Basongo Neno ten noorden van de Kasai en de Sankuru en ze werden door iedereen

Arb. 7

Arb. 5

Arb. 6

Arb. 10

gretig aanvaard voor grote betalingen. Ook bij de Bakuba, iets ten zuiden van de Sankuru, gebruikte men dit werpmes, zij het onder een andere naam, nl. TANKTANK.

De waarde ervan lag lager dan die van de Woshele : voor 1 slaaf moest men meerdere Tanktank betalen.

Thilenius tanslotte vermeldt nog een andere vorm van werpmes (afb. 7) dat omstreeks 1910 als geld werd gebruikt in Kusseri (p. 14). Het betaalmiddel was 53 cm lang en 2 mm dik, en slechts met veel moeite kan men er nog de vorm van het oorspronkelijke wapen in herkennen.

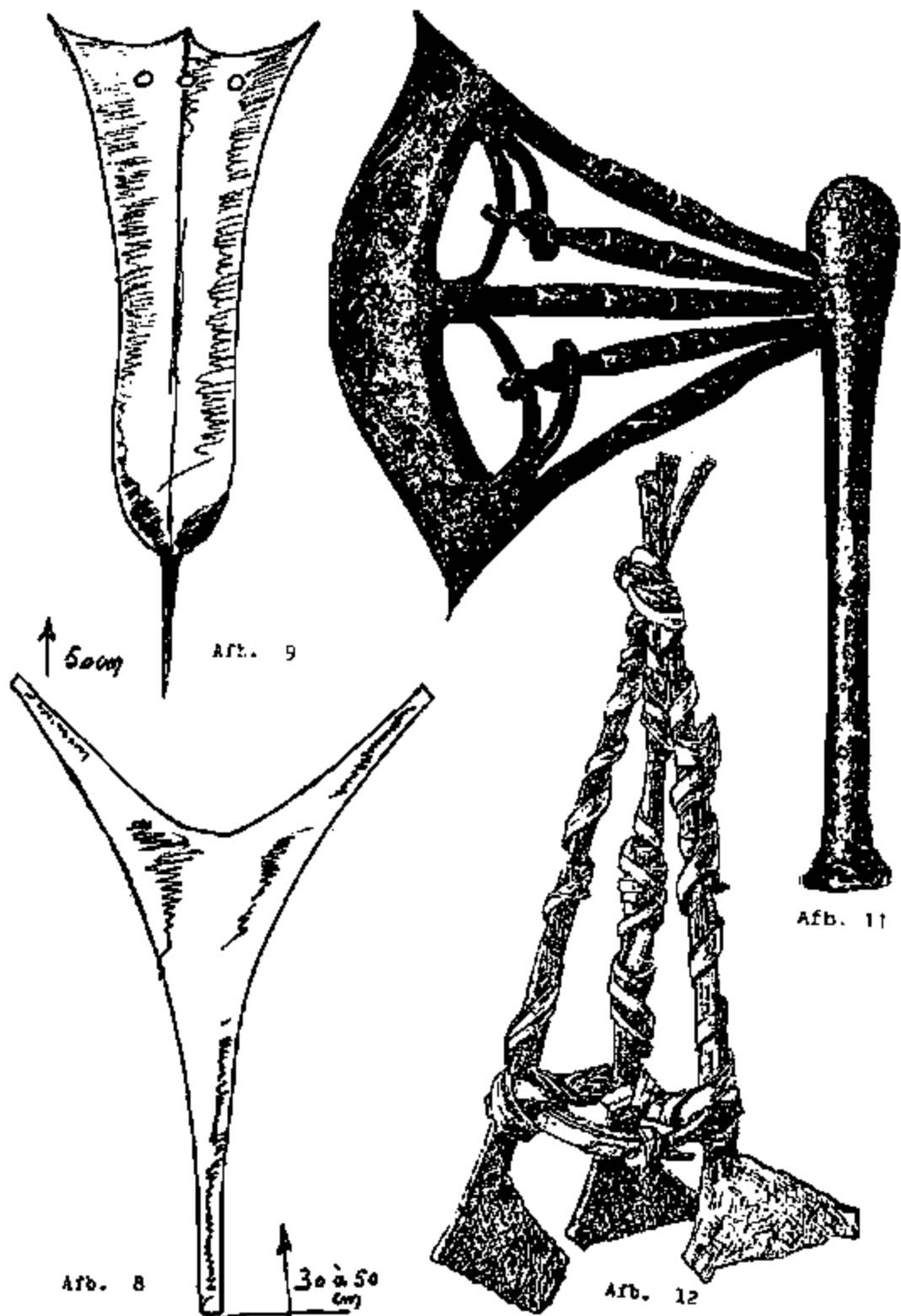
Bij de messen is de verwarring nog groter als het gaat om de vraag : geld of geen geld. Zeer veel messen zitten in het niemandland tussen waardevol voorwerp, wapen of betaalmiddel. Algemeen kan men echter met zekerheid zeggen dat alle wapenvormen die hun karakter van wapen verloren hebben (door een onhandige vorm, een kommer- of woekervorm, een botte snede, enz...) in de groep van de geldmiddelen thuis horen.

Hoe fel het voorwerp als betaalmiddel kan afwijken van het voorwerp als wapen, wordt eens te meer geïllustreerd door de KWA (afb. 8), een plat Y-vormig ijzeren staafje van 30 cm bij 16 cm als grootste breedte bij de Bangala en de Samba, maar dat tot 50 cm bij 24 cm mat bij de Lolaba. Deze drie stammen leven in het gebied ten oosten van de Uhangiboog in Noord-Zaire en de KWA werd door hen als betaalmiddel gebruikt; bij de Bangala was omstreeks 1900 de waarde gelijk aan 5 centiemen. Het is zeer waarschijnlijk hetzelfde voorwerp dat Thilenius beschrijft als "speerpunt-geld" met een dikte van 1 mm en een lengte van 33 cm. Niet alleen was de KWA geld met een bepaalde waarde, maar hij werd bovendien beschouwd als de eenheid, waarin men de waarde van andere ruilmiddelen uit hetzelfde gebied uitdrukte. Zo had men bijvoorbeeld de INGENDA (afb. 9), een soort afgesneden speerpunt van 55 cm lang bij 21 cm breed, die bij de Lobala een waarde vertegenwoordigde van 50 KWA. Hetzelfde stuk noemde men MONSEA bij de Baloi met een zelfde waarde.

Mahieu schrijft dat de Lesa aan de Lukenie-rivier de MOKONGA als algemeen aanvaard betaalmiddel gebruikten, een voorwerp waarvan men met de beste wil van de wereld niet meer kan zeggen wat het oorspronkelijk voorstelde. Het was een ijzeren staafje van 15 cm lang met een verdikking in het midden. In 1914 bedroeg de waarde 15 tot 18 centiemen ; voor 2 MOKONGA kocht men een liter palmolie en 14 MOKONGA vormden de prijs van een pak zout van 1 kg.

Bij de Bubu werd, naast de Ginja, een bundel van 15 pijlpunten als betaalmiddel gebruikt. Ze waren 18 cm lang en uit ijzer vervaardigd. Een gevlochten band verenigde de verschillende staafjes en de twee uiteinden werden dan nog samengebonden, zodat een bundel ontstaat. Het geldkarakter blijkt uit het feit dat de pijlpunten vaak op een bol eindigen (afb. 10).

Tanslotte nog één voorwerp dat eveneens zweeft tussen geld en statussymbool. Het is de beroemde ZAPPOZAP of het KASUYUBEJL van de Bona-Lulua uit het Kasaigebied. Deze bijlen vormen zoiets de grootste, dan toch de mooiste en meest kunstvolle stukken in de verzameling van Afrikaanse ruilmiddelen. Ze hebben hun naam ontleend aan de grote slavenjager van de Lulua. Zijn aanhangers vestigden zich in de streek rond Luluaburg en specialiseerden zich in de ijzerbewerking. Quiggin acht hun waarde als "munt" eerder twijfelachtig, maar ze werden beslist als ruilmiddel

gebruikt en beschreven door Mahieu (p. 18) en door Schmeltz en De Jong (p. 64, fig. 72). Men heeft zelfs een exemplaar teruggevonden in de Khami-ruïnen, dat werd erkend als behorend tot de Zimbabwe-kultuur.

Men onderscheidt twee soorten Kasuyubijlen :

- a) de werkbijlen, die een waarde hadden van enige Mitako ;
- b) de paradebijlen, die statussymbool waren en die een waarde hadden van verscheidene Katangese kruisen.

Ze bestaan zowel in ijzer als in koper en ze werden gemaakt in een massa van variëteiten. Typisch voor de ijzeren exemplaren zijn de spaakvormige versterkingen, waarop in het ijzer menselijke gezichten werden uitgehaald (afb. 11).

De waarde van de Zappozap werd bepaald door de grootte, het gewicht en vooral door het aantal uitgewerkte gezichten in de spaaken. Er bestaan uitzonderlijke museum-exemplaren met 50 tot 80 gezichten, maar normaal hadden de bijlen er minder dan 12. Vaak is de steel van deze bijlen met koper belegd.

Om het hoofdstuk over de wapenvormen te besluiten, wil ik nog twee kommerformen vermelden. De eerste zijn de kleine ijzeren "hijltjes", ongeveer 15 cm lang, die men BIKEI noemde. Ze werden gebruikt door de Fans of Fangs, een gevreesde stam die in Gabon leefde. Tien Bikei werden in een bundeltje gebonden en vormden een NTET.

BIKEI werden ook los gebruikt voor kleine aankopen, maar ze waren onontbeerlijk bij de bruidsprijs, en voor een vrouw moest men een paar duizend Bikei, samengebonden tot NTETS neertellen (afb. 12). Een tweede kommerform trof men aan in voormalig Frans-Afrika. Het waren miniatuurspeertjes van 8 tot 25 cm lang, die men NIM-BASS noemde. Speertjes is wel een groot woord voor de onooglijke dunne ijzeren staafjes, die aan één zijde plat uitliepen. Ze hadden slechts een kleine waarde en in 1910 betaalde men 1 centium voor 50 NIMBASS. Nochtans werden ze veel gebruikt, precies omdat de waarde van de meeste verbruiksartikelen zo laag lag.

In de groep van de ijzeren gebruiksvoorwerpen waren er twee die een belangrijke rol speelden als betaalmiddel.

In de eerste plaats had men de groep van de hakken of schoffels, die onontbeerlijk waren voor het bewerken van de grond en die naast het speergeld de grootste toepassing als betaalmiddel hebben gekend.

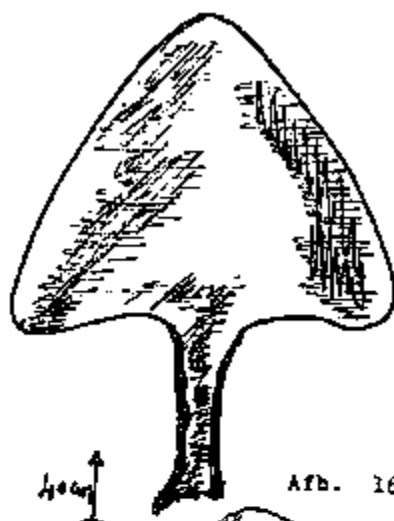
De meest bekende is de SHOKA (afb. 13), wat in het Swahili zoveel als bijl betekent, uit het gebied van de Stanley-watervallen. De gewone Shoka lijkt wat op een speerblad, waarvan het bovenstuk ontbreekt. Ofschoon het in een zeer groot deel van Zaïre als geld werd gebruikt, konden afmetingen en gewicht sterk uiteenlopen. De grootste exemplaren waren nagenoeg 30 cm lang, 14 cm breed en wogen een 250 g. Andere waren slechts 23 cm lang en wogen 125 g, terwijl sommige zelfs nog kleiner waren.

De Shoka van de Bakusu vormde de algemeen aanvaarde waarde-eenheid tussen de Lualaba en de Lomani, ten zuiden van de Stanley-watervallen. Hij was slechts 16 cm lang, 5 tot 6 cm breed en 2 mm dik en had een waarde van 1 frank vóór 1914 en van 1,5 frank erna.

De grote Shoka had een inlandse waarde van 10 Mitako (Mahieu, p. 22) en werd gebruikt als bruidsprijs en bij de aankoop van netten en boten, en Grenvill schreef in 1903 dat het voedsel van

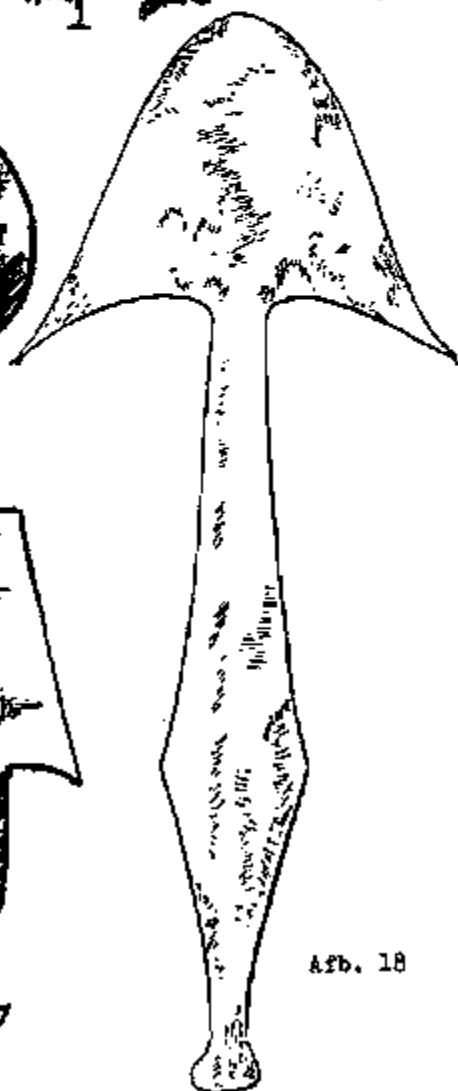
Afb. 13

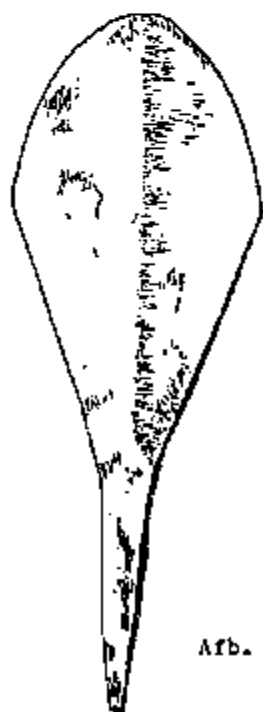
Afb. 16

Afb. 15

Afb. 18

Afb. 17

Afb. 14

zijn werkvolk en van de kinderen moest betaald worden met Shoka's en dat ze zonder dit betaalmiddel onmiddellijk in moeilijkheden zaten.

Een ander voorwerp was de KUNDJA (afb. 14), de waarde-eenheid van de Basongo-Meno op de Sankuru en van de Bohindu in het gebied van de Lukenie. De Basongo-Meno zelf vervaardigden de Kundja's niet, maar ruilden ze tegen zout met de Bankutu in het oosten, waar men ze IWENGA noemde.

waardeschaal :	2 kleine Kundja's	=	1 grote
	10 grote Kundja's	=	1 BOLOKO (zie verder)
	2 Boloko	=	1 slaaf
	3 Boloko	=	1 slavin
	10 Boloko	=	een vrouw

Naast deze twee afwijkende vormen gebruikte men in heel Centraal-Afrika de gewone, meer op de schoffel lijkende, geldvormen.

De NTSENGO (afb. 15), met een waarde van 300 Simbo-schelpjes, werd niet alleen door de Bayaka uit het Kwango-gebied als betaalmiddel gebruikt, maar eveneens in heel Beneden- en Midden-Congo. De puntige LUKASU (mv. TOKASU) (afb. 16) kwam meestal voor in koper, had een waarde van 50 NSAMBU (= koperen spiraalringen) en was ongeveer 40 cm lang en 35 cm breed. De Lukasu werd gebruikt in het Kasai-gebied en in Katanga. Voor 1 Lukasu kocht men 15 kg inlandse bloem, of 4 kippen, of 1 vadem stof die de inlanders Mericani noemden.

Voor 5 Tukasu kocht men een geit en een slaaf kostte 40 Tukasu. Quiggin ten Slotte, vermeldt nog twee afwijkende schoffelvormen uit het gebied van de Lomani. De JEMBE (afb. 17) heeft een lengte van 37 cm en bestaat uit dik, stevig ijzer. Het tweede type is bijna 60 cm lang en lijkt meer op een wapen dan op een schoffel (afb. 18).

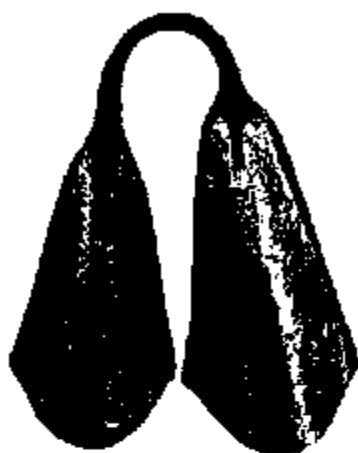
Naast de hakken (schoffels) heeft men de ijzeren bellen of GUNGA'S. Sommige exemplaren zijn tot 60 cm groot, terwijl de kleinste slechts 15 cm meten. Ze komen enkel voor of als dubbelbel, met of zonder klepel. De kleinste zijn bovendien vaak vervaardigd uit dun en broos ijzer en kunnen praktisch nog alleen dienst doen als geld.

Andere kunnen nog als instrument gebruikt worden, maar ook deze vertegenwoordigen een zeer hoge waarde en worden dus ook als geld gebruikt.

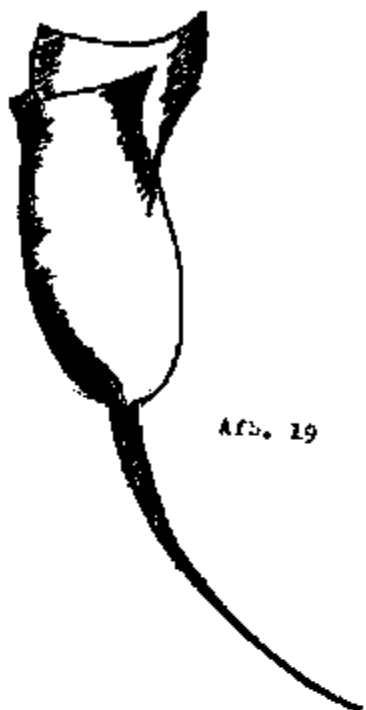
De kleine enkelbellen van de Lobala uit het Ubangi-gebied werden KWO genoemd (afb. 19). Ze maten 18 cm bij 44 mm en hadden omstreeks 1910 een waarde van 25 centiem. Voor 5 KWO kocht men een pot palmolie en voor 100 kocht men een slaaf. De Ngbaka gebruikten een dubbelbel van 21 cm bij 14 cm die ze POLO noemden: voor een vrouw betaalde men 100 POLO.

De grote dubbelbellen of ELUNZA (afb. 20) van de Mobenge in het gebied tussen de Ubangi en de Midden-Congo waren een vrouw waard of twee slaven (*Revue congolaise* 1910, p. 501-502). Ze waren tussen 30 en 50 cm hoog, zijwaarts afgeplat en hadden geen klepel. Dubbelbellen en enkele GUNGA'S werden eveneens als betaalmiddel gebruikt in Togo, Kameroen, Oost-Afrika en in Zuid- en Noord-Rhodesië, voor ceremoniële doeleinden, bij de bruidsprijs en voor de aankoop van slaven.

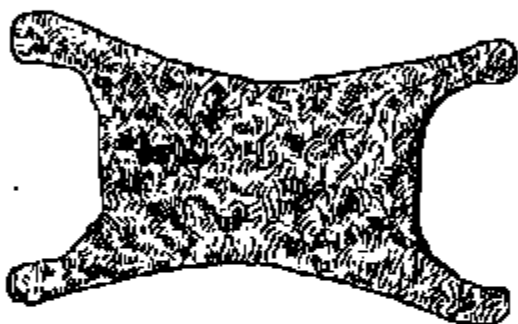
De bellen werden in Afrika beschouwd als een vruchtbaarheidszynbool en hier moeten we ons toch eens afvragen of er soms een verband bestaat met de gongen en zelfs met de Kyee-zee drums uit

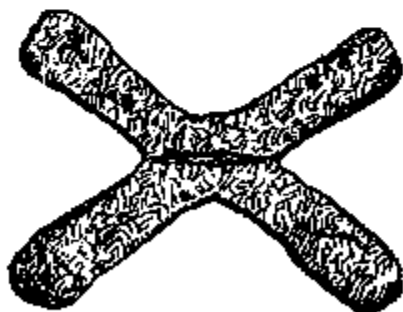
Afb. 20

Afb. 19

Afb. 21

Afb. 23

Afb. 22

Indonesië, die er eveneens een vruchtbaarheidssymbool waren en als betaalmiddel werden gebruikt.

Naast al de reeds vermelde metalen voorwerpen waren er ongetwijfeld nog een massa andere met allerlei vormen en afmetingen, en men kan gerust als algemene regel aannemen dat de meeste metalen voorwerpen als betaalmiddel konden dienen en zeker als geld werden aangewend als ze kenmerken vertoonden die niets meer te zien hadden met de doeltreffendheid van het oorspronkelijke werktuig of wapen.

2. KOPER

Dit metaal wordt boven ijzer verkozen als het gaat om sieraden. Gezien koper in grote delen van Afrika overvloedig voorkomt en het bovendien relatief gemakkelijk te bewerken is, hoeft het ons niet te verbazen dat koperen voorwerpen, vooral in Centraal- en West-Afrika, zo veelvuldig voorkomen.

In Centraal-Afrika komen koperen betaalmiddelen vooral (maar niet uitsluitend) onder twee vormen voor: als staven en als sieraden. Het bekendste voorbeeld van de eerste soort is ongetwijfeld het Katangakruis (afb. 21) dat een universeel betaalmiddel was van de Kaap tot Kafro en van Mombassa tot Boma. In Zaïre noemde men ze LUKANA (WA TSHOMBE), een naam die gegeven werd door de Baluba en die eigenlijk "armband" betekent. Het zou wel eens interessant zijn om te weten waarom de Baluba deze kruisen nu precies armband noemden.

De LUKANA vormde een betaalmiddel dat nergens en nooit werd geweigerd. Vroeger bestonden er kruisen met grotere afmetingen dan tegenwoordig; de grootste hadden een diagonale lengte van 40 cm en ze wogen bijna 5 kg.

Alle kruisen werden door de inlanders in het zand gegoten en die waren er zo behendig in, dat het gewicht van éénzelfde type praktisch altijd konstant bleef. Een detail: de kruisen van Katanga hebben aan één kant een centrale ribbel, die ontbreekt bij de stukken afkomstig uit Oost-Rhodesië.

Algemeen gezien kan men drie vormen onderscheiden:

- a) in de vorm van een Andreaskruis (de meest voorkomende);
- b) H-vormig en veel kleiner (sommige exemplaren zijn slechts 1 cm hoog). Het is waarschijnlijk de oudste vorm en men heeft ze vooral gevonden in de ruïnes van Zimbabwe. Ze worden HANDA genoemd en de vorm is het Egyptisch teken voor "rekenen";
- c) een derde en minder gekend type doet denken aan een langgerekte ><-vorm (zie afb. 22) waarbij de lengte schommelt tussen 10 en 15 cm.

Het best gekend type is wel het Andreaskruis, het type dat de Baluba het meest gebruikten. Men onderscheidt er twee soorten in:

- a) de eigenlijke LUKANA met een diagonaallengte van respectievelijk 28 cm en een gewicht van 1 kg, en 23 cm met een gewicht van 750 g;
- b) een kleiner exemplaar dat bekend was onder de naam MIAMBO met een gewicht van 600 g en een diagonaallengte van 21 cm.

Volgens Victor Tourneur (*Gazette numismatique*, 1910, p. 66 e.v.)

was de waarde van een Miambo in die tijd in Katanga :

1 MIAMBO	=	10 kg inlandse bloem
5 MIAMBO	=	4 kippen of 1 vadem blauwe stof (Mericano)
10 MIAMBO	=	1 percutiegeweer.

Volgens Mahieu kocht men in het Kasaigebied (waar de waarde zeer konstant was) met 1 Miambo 5 tot 6 kippen of 3 tot 4 kg rubber of 6 bijlen.

De oorsprong van het Katangakruis vormt één van de grote mysteries uit de Afrikaanse geschiedenis. Niet alleen Quiggin, maar ook Seltman, Forbes en Burns leggen een verband met de koperen talenten uit het Middellandse Zeegebied. Dit zijn uitgeslagen koperen platen met een gewicht van ongeveer 26 kg. Ze werden meer dan 1000 jaar vóór Christus als betaalmiddel gebruikt in Cyprus, Kreta, Sardinië en in de Griekse wereld (zowel op het vasteland als op de eilanden).

Deze koperen talenten leken op een uitgespreide ossehuid waarvan de kop, staart en poten waren afgesneden, en daarom denkt men dat ze oorspronkelijk de waarde vertegenwoordigden van de waarde-eenheid uit de oudste tijden nl. de os (of het rund).

In oude tijden (ongeveer 1700 vóór Christus) was een talent gelijk aan het gewicht dat een man kon dragen. Oorspronkelijk bestonden er talenten waarvan het gewicht schommelde tussen 26 en 45 kg. Zo was de Attische talent 26 kg maar de talent van Aegina woog 45 kg, terwijl de Syrische talent slechts 7 kg woog (*Bruno Kisch*).

Geleidelijk kwam er meer eenheid en zo wogen al de in het paleis Agia Triada op Kreta gevonden talenten 30 kg. Deze talenten zijn te zien in het museum van Heraklion. Het zijn rechthoekige, dikke, koperen platen met een prachtige groene patina. Op sommige staan schrifttekens die behoren tot het Kretenzerschrift en op andere tekens die op Cyprus thuishoren. Daar Cyprus bekend stond om zijn koperexport, wordt aangenomen dat deze talenten van Cypriotische oorsprong zijn.

Op fresco's in Egyptische graven uit de 15de eeuw vóór Christus ziet men mensen die dergelijke talenten op hun schouders dragen. Als men nu de vorm van de talent uit Mycene vergelijkt met het tinnen geld van Falmouth (Engeland) uit het bronstijdperk en met de Lukana (vooral de derde vorm) uit Katanga en Zimbabwe, kan men niet anders dan de treffende gelijkenis vaststellen (afb. 23). De kans dat er verband bestaat tussen Falmouth, het Middellandse Zeegebied en Zimbabwe is in ieder geval groot, want de Griekse wereld kende reeds minstens 1000 jaar vóór Christus het tin uit Engeland.

Wat de vertakking naar Zimbabwe betreft : volgens sommigen hangt de herkomst van de LUKANA rechtstreeks samen met de Zimbabwe-kultuur. Lost men dat raadsel op, dan is waarschijnlijk ook het raadsel van de herkomst van de Katangakruisen opgelost.

Minder bekend, maar in Congo zeker evenveel algemeen gebruikt, waren de MITAKO (enkelvoud LUTAKO) (afb. 24).

Deze Mitako kwamen zowel voor in koper als in messing (legering van 65% koper en 35% zink). Messing was vóór de komst van de blanken onbekend in het Afrika beneden de Sahara, maar kende onmiddellijk een enorm succes. Het was duurzamer dan koper en de inlanders verkozen het boven het inlandse koper omwille van de mooi-gele glans.

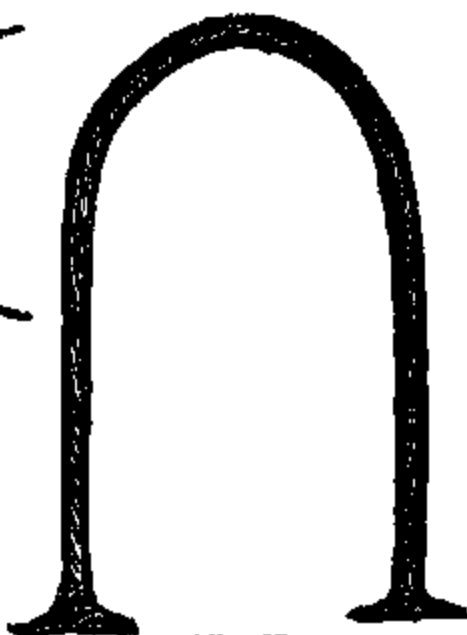
De Bayanzi (aan de Beneden-Congo) gebruikten oorspronkelijk een

Afb. 24 Verschillende vormen.

Afb. 25

Afb. 27

Afb. 28

Afb. 26

ander betaalmiddel. Het was een koperen staafje met een diameter van 13 cm en ongeveer 8 cm lang, dat ze NGETELE noemden. Deze Ngëtélé waren aan de uiteinde omgebogen en ze werden gegoten in Manyanga. Geleidelijk werden ze vervangen door de LONGELE, een andere naam voor Mitako van 25 tot 30 cm lang.

Westerdijk geeft in zijn boek "Ijzerwerk van Centraal-Afrika" op p. 134 een afbeelding van een soortgelijk ijzeren staafje, waarschijnlijk afkomstig van de Bapoto tussen Lisala en Nouvelle-Anvers op de Midden-Congo.

Oorspronkelijk was de MITAKO een koperdraad van een pink dik en 50 cm lang. De lengte schommelde echter van streek tot streek en daar de inlanders vaak niet konden nalaten er een stuk af te snoeien, werden de Mitako korter naarmate men zich verder van de oorspronkelijke plaats van uitgifte (de grote steden) verwijderde, zodat ze diep in het binnenland soms nog slechts 8 cm lang waren. De lengte bedroeg 40 cm bij de Bangala, 32 cm op de evenaar en 20 cm in het gebied van de Stanley-Pool, maar algemeen kan men stellen dat de Mitako nagenoeg 25 cm lang waren.

De MITAKO werden het officieel erkende betaalmiddel van de Congo Vrijstaat, en de Staat zou zelf de waarde bepalen op 15 centiemmen (1914).

Mitako werden niet alleen gebruikt voor het betalen van allerlei goederen in de handelsposten, maar ook de arbeiders en zelfs de inlandse soldaten werden door de staat in MITAKO uitbetaald (Nakisa, p. 122).

De Mitako kwamen in bepaalde gebieden van Centraal-Congo (o.a. bij de Bayanzi en de Mongo) eveneens voor onder de vorm van kleine gedraaide ringen met 4 tot 5 windingen (ze gelaken sterk op de ringen die de kippen vroeger soms om hun poot droegen). Ze hadden een diameter van 1 cm en waren 8 tot 12 mm hoog (afb. 25). Bij de Mongo kwam de waarde van 30 MITAKO overeen met 1 frank (Gütersohn in "Revue Congo", 1920, p. 97 e.v.).

Een LUTAKO van 16,5 cm lang en 3 mm dik had in 1933 bij de Bayanzi nog een waarde van 10 centiemmen of 5 N'ZIMBU (kleine schelpjes).

De inlanders gebruikten de MITAKO niet alleen voor praktisch al hun betalingen (ze konden er zelfs hun belastingen aan de Staat mee betalen!), maar ze gebruikten ze ook in massale hoeveelheden voor de vervaardiging van allerlei arm-, been- en nakringen (afb. 26), o.a. de BONGOMBWA (26a), een nakring van de Wangata-vrouwen die tot 10 kg zwaar kon zijn en een waarde vertegenwoordigde van 1000 Mitako, of de LOKOLO, een bearring bij de Mongo van 4 tot 6 kg zwaar en met een waarde tussen 400 en 600 Mitako (want ook al de ringen waren desnoeds betaalmiddel).

Een veel omvangrijker betaalmiddel dan de Mitako werd gebruikt door verscheidene stammen in het gebied tussen het Leopold II-meer, de Lukenie en de Momboya-rivier.

De Bankutu verkochten aan hun buren, de Bohindu in het Lukeniegebied, een dikke koperdraad van ongeveer 12 mm diameter, die ze tot een grote omgekeerde U op twee ronde pootjes (met een diameter van 55 tot 77 mm) hadden geplooid. Ze noemden hem KONGA maar door de Bohindu werd hij BOLOKO genoemd (afb. 27). Hij was tamelijk hoog: ongeveer 40 cm, en de banen stonden meer dan 20 cm uit elkaar. Gewicht tussen 950 g en 1050 g.

De waarde van een BOLOKO lag erg hoog:

- 1 BOLOKO = 1 bok
- 2 BOLOKO = 1 geit of 1 slaaf
- 3 BOLOKO = 1 slavijn
- 10 BOLOKO = de gewone bruidsprijs voor een vrouw.

Bij de Basongo-Meno was de BOLOKO kleiner : slechts 26 cm hoog en de benen stonden slechts 14 cm uit elkaar, maar ook hier was hij onontbeerlijk voor de betaling van de bruidsschat. Hun gewicht bedroeg slechts 550 g.

Na 1950 werd de BOLOKO geleidelijk als betaalmiddel vervangen door het Katangakruis.

De Bayeka, tussen de Luvua en de Lufira in Katanga, gebruikten als betaaleenheid een koperen ring in de vorm van een draadspiraal, die ze NSAMBU noemden. Victor Tourneur geeft volgende waardevermelding in 1910 :

- 5 NSAMBU = 1 kip
- 10 NSAMBU = 70 kg inlandse bloem
- 50 NSAMBU = 1 LUKASU (koperen hak)
- 100 NSAMBU = 1 geit
- 400 NSAMBU = 1 slaaf
- 800 NSAMBU = 1 slavijn.

In grote delen van Congo, maar vooral langs de Sankuru en de Kasai (o.a. bij de Kamba en de Teteia), gebruikte men als bruidsgeld de ONGANDA (afb. 26 b), een zware, gebogen koperen staaf, gelijkend op de King Manilla uit Nigeria.

De ONGANDA is een vierkantige staaf en de scherpe randen vertonen vaak op bepaalde plaatsen versierende inkervingen, waarschijnlijk stamnotieven.

De staaf, die eindigde op een verdikking aan weerszijden, woog 2,5 kg. In de lengte bedroeg de diameter 31 cm en de hoogte is 15 cm. De waarde was hoog : voor 3 tot 8 ONGADA's kocht men een slaaf en 2 ONGADA's vormden de prijs voor een vrouw.

Tenslotte nog enige opmerkingen over het gebruik van koperen sieraden zoals nekringen, arm-, been- en enkelringen, die als betaalmiddel in Centraal-Afrika worden gebruikt. Hier rijst natuurlijk dadelijk de vraag, wanneer een sieraad nu als betaalmiddel moet worden beschouwd en wanneer niet. Men kan veilig stellen dat alle ringvormen in het hele gebied tussen Zuid-Afrika en het zuiden van de Sahara als betaalmiddel konden gebruikt worden en zeer vaak meer betaalmiddel dan sieraad waren. Praktisch altijd werd de waarde bepaald door het gewicht, de kunstzinnigheid van afwerking en de eventuele symbolische of magische betekenis van het voorwerp.

In Centraal-Afrika komen zowel ijzeren als koperen nekringen voor en sommige kunnen meer dan 10 kg zwaar zijn. Op p. 33 toont Mahieu een vrouw met een nekkring van meer dan 15 kg. Vooral de Kundu, de Wangata, de Mongo en de Bateke hadden prachtige nekringen en armbanden.

De zwaardere nekringen werden rond de nek gelegd en dan, terwijl de eigenaar met zijn hals op een aanbeeld rustte, werd de ring onherroepelijk dichtgeslagen. Pas na de dood van de drager kon de smid de ring weer verwijderen door hem open te breken. Vandaar dat men vaak op die manier beschadigde exemplaren bij handelaars aantreft. (Ze vertonen breuklijnen aan de binnenkant boven). Bij de overwonnenen werd vroeger een doeltreffend middel gebruikt om in het bezit te komen van mooie exemplaren : het

hoofd van de eigenaar werd eenvoudigweg afgehakt, zodat de ring onbeschadigd vrij kwam.

Twee ringen dienen in deze groep speciaal te worden vermeld. In de eerste plaats de NINKATA die een echte munt vertegenwoordigde (afb. 28). Het zijn koperen, spiralende been- of armringen die vooral werden gebruikt door de Wangata tussen Nouvelle-Anvers en Coquilhatstad. Quiggin denkt dat ze hun oorsprong vinden in de versieringen uit de bronstijd in Europa. In elk geval is hun gebruik al zeer oud, vermits ze reeds werden gebruikt vanaf circa 1500 door de Wangata, de Dokese en de Yaolima. De chiefs droegen ijzeren exemplaren en hun vrouwen droegen ze in messing.

De Kundu tenslotte uit de buurt van het Leopold II-meer, gebruikten eveneens een koperen beenring die ze KONGELEKOLE noemden. De waarde ervan lag eveneens tamelijk hoog: voor 5 exemplaren kocht men een vrouw.

B. WEST-AFRIKA VAN KAMEROEN TOT SENEGAL

Het betreft hier vooral, maar niet uitsluitend, de landen die grenzen aan de golf van Guinea, en het zijn tevens deze gebieden die, na Noord-Afrika, reeds zeer vroeg de invloed hebben ondergaan van de volkeren rond de Middellandse Zee en later van de Europeanen.

De Feniciërs waren waarschijnlijk de eersten die zich waagden voorbij de zuilen van Hercules, en de Atlantische Oceaan invoeren op zoek naar nieuwe handelskontakten. Hun invloed op de levenswijze van de volkeren die ze bezochten was erg gering en we moeten in feite wachten tot de komst van de Portugezen op het einde van de 15de eeuw om geleidelijk een merkbare verandering te zien in het leef- en denkpatroon van de autochtone bevolking. Maar vanaf de 16de eeuw gaat die ontwikkeling dan ook zeer snel, een ontwikkeling die nog steeds niet geëindigd is.

Door de enerzijds talrijke en blijvende kontakten met de Europese handelaars en later met de koloniale heersers en anderzijds ten gevolge van de invloed van de Arabische wereld via de handelswegen door de Sahara, zijn veel van de oorspronkelijke traditionele betaalmiddelen verdwenen. Het is alleen maar in de ontoegankelijke gebieden van het immense hinterland dat de oorspronkelijke betaalmiddelen nog tot in de 20ste eeuw konden voortleven.

Laten we eerst eens kijken naar de ijzeren betaalmiddelen die overal waar ijzererts werd gevonden enthousiast werden gebruikt. Ongetwijfeld de rijkste variatie vinden we in het gebied met als centrum Nigeria. Zoals in Centraal-Afrika kwam ook hier het ijzeren traditioneel geld voor onder twee vormen, namelijk als ruw gegoten halffabrikaten en als meer afgewerkte produkten.

Een voorbeeld van de eerste soort waren in Nigeria de DIBILS of DUBILS (afb. 29), die volgens een artikel in "Man" van november-december 1964 toen nog steeds werden vervaardigd in Sukur, een dorp 12 mijl ten zuiden van Madaçali in Noord-oost-Nigeria. De DIBIL was een ijzeren staafje dat enigszins doet denken aan een menselijk bot. Het was ongeveer 28 cm lang, maximum 3 cm breed en het woog 400 g. De DIBIL werd in grote delen van Nigeria als betaalmiddel en als bruidsgeld gebruikt. De waarde lag tussen 10 pence en 1 shilling en voor 100 staafjes kocht men een vrouw.

Volgens Hamo Sassoon, de auteur van het artikel in "Man" en assistent van het Oudheidkundig Museum in Nigeria, moest de man die DIBILS wilde hebben, schikkingen treffen met de smid van het dorp. Voor de geldstaven die de smid met zijn assistent in 1 dag maakte van het ruwe ijzer dat de klant hem bracht, ontving de smid een korf vol guinea-mais, veel hier en porridge voor zichzelf en zijn assistenten.

De DIBIL bestaat in verschillende maten en is onder verschillende namen bekend. De Higinnaam in Baza (bij Madagali) is LI; in de Bornuprovincie (Noordoost-Nigeria) noemt men de staven DUBIL en in Gwoza noemde men ze DUVAL en daar waren ze in 1962 nog 7 pence waard.

Het meest bekend onder het ijzeren traditioneel geld van Nigeria is ongetwijfeld de TAJERE (of in het meervoud de TAJI) (afb. 30). Het was een staafje, ruitvormig platgeslagen in het midden en getorst aan de twee uiteinden. Deze TAJI waren tussen de 30 en 35 cm lang, wogen ongeveer 250 g en werden vooral gebruikt in de Adamawa-provincie (in Oost-Nigeria, ten zuiden van de Benue-rivier). Ze hadden een zeer konventionele, duidelijk herkenbare vorm en waren zeer verzorgd afgewerkt.

In 1929 was hun waarde als volgt :

16 TAJI = 1 geit van normale grootte of 1 strook LANGTANG (stof) of 4 shillings. Dit betekende dat 1 TAJERE 3 pence waard was, maar in 1939 was de waarde reeds gedaald tot 1 penny.

De TAJI kwamen, zoals de Dibil, ook hier weer voor onder verschillende namen. De westelijke Fulani's noemden de staafjes TAJI, maar ze werden LOSOL genoemd door de oostelijke Fulani's. De Mumuye-stam aan de grens met Kameroen noemde ze SAKA, en in Monkin, meer naar het noorden, noemde men ze SASORENG.

In de Dadiya- en Debadorpen was de staaf slechts 25 cm lang en werd ze TAJE genoemd. De Jukunstam in het noorden van de provincie en juist ten zuiden van de Benue-rivier, noemde ze KANTAI en 100 KANTAI vormde de prijs van een slaaf. Door de Bagunjistam rond Tula in de noordelijk aangrenzende Bauchi-provincie, werden de staafjes BULUM en MANGO genoemd, maar ook hier waren ze iets korter dan deze van de Adamawa-provincie.

Overal werden ze algemeen als betaalmiddel aanvaard en volgens Johansson worden ze op afgelegen plaatsen waarschijnlijk nog steeds gebruikt.

Minder afgewerkt maar ook erg populair, zelfs op ver van elkaar gelegen plaatsen, waren de ijzeren schijven die als betaalmiddel werden gebruikt.

In de Plateau-provincie, en meer bepaald in de buurt van Bukuru, werden ze o.a. gebruikt door de Biromstam. De schijven die TYERE werden genoemd, waren niet helemaal rond en maten 25 bij 21 cm (afb. 31). Hun waarde lag zeer hoog, nl. 1 Engels pond of 1 schaap en de normale prijs voor een vrouw was 30 TYERE.

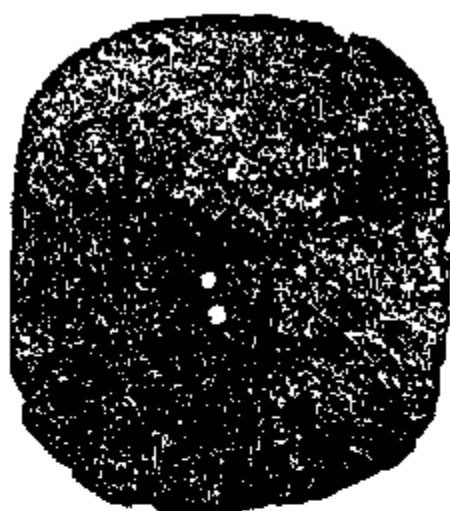
Volgens Einzig werden ijzeren schijven eveneens gebruikt in het Bagirmi-gebied in Frans-Congo om graan te kopen, en R.P. Wild vermeldt in "Man" (nr. 99 van 1936) dat ijzeren schijven als geld werden gebruikt door de Ashanti aan de Ivoorkust. Een schat van 25 schijven werd namelijk gevonden ten zuidwesten van het dorp Odumase in Ashanti-Akim. Deze schijven hadden slechts een diameter van 7 cm, waren 6 mm dik en hadden een waarde van 6 pence.

Arb. 29

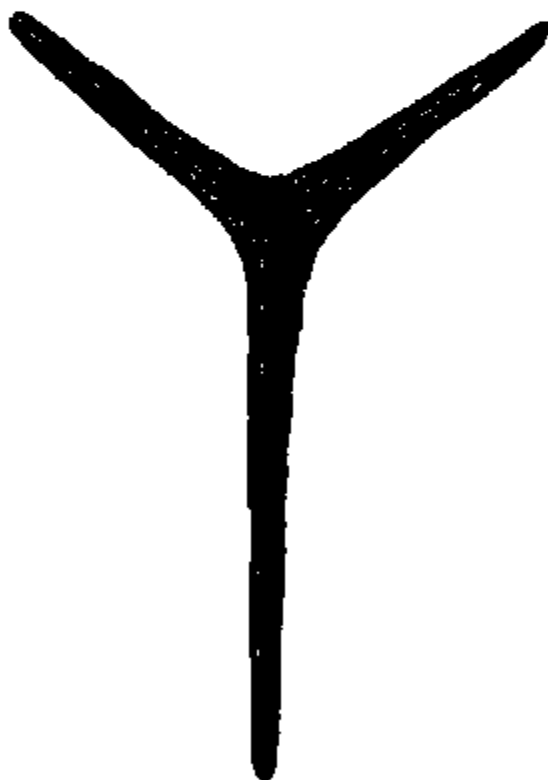
Arb. 30

Arb. 31

Arb. 32

Arb. 33

Ze werden vervaardigd door de Amanhene van Gusabé, een distrikt-hoofdplaats, en ze zijn erg zeldzaam. Eén exemplaar bevindt zich in het British Museum, één in het Pitt Rivers Museum en één in het University Museum in Cambridge.

Volgens Ridgeway tenslotte (p. 43), gebruikten de Madi ten noorden van het Albertmeer eveneens ronde platte ijzeren schijven als betaalmiddel. Deze waren veel groter: ze hadden een diameter die varieerde van 23 cm tot 61 cm en waren 13 mm dik. In deze vorm werden ze bewaard of als geld gebruikt, ofschoon ze later eventueel in twee konden gedeeld worden, waarna ze werden verhit en tot hakken bewerkt. Dit was in Afrika trouwens niets nieuws: heel wat ijzeren betaalmiddelen o.a. de Taji, werden vaak als grondstof voor landbouwwerktuigen gebruikt.

Eén van de eigenaardigste ijzeren betaalmiddelen zijn de AIYU (ook ANYUN, OZALA of OMUMUN) die in Zuid-Nigeria (vooral in Awka) werden gebruikt. Het betreft hier waarschijnlijk een komvorm van pijlpunten: ze zijn nauwelijks 12 mm lang en 5000 Aiyuwegen samen 1 Engels pond of 453 g.

Er bestaan tenminste 5 verschillende typen, maar ze lijken alle op platgeslagen bloknagels (afb. 32). Oorspronkelijk hadden 10 exemplaren een waarde van 1 penny en ze werden algemeen gebruikt, zelfs voor de aankoop van slaven, maar hoeveel tienduizenden er daarvoor nodig waren, wordt nergens vermeld.

Bij het begin van deze eeuw kreeg men 45 Aiyu voor 1 penny en 1 Aiyu had toen de waarde van 2 kauries, maar in de jaren '30 rekende men in het gebied rond Awgu (in Zuid-Nigeria) reeds 60 Aiyu voor 1 penny en de Bank of West-Africa bepaalde hun koerswaarde op 3 shillings per pond of ongeveer 140 voor 1 penny.

Twintig jaar geleden werden ze nog steeds vervaardigd, maar ze hadden toen reeds hun geldwaarde verloren. Ze werden wel nog gebruikt voor offergaven in bundeltjes van 5 stuks.

Een ander betaalmiddel uit Zuid-Nigeria is de YAKARO (afb. 33) of meer populair de OGOYA-PENNY. Andere inlandse namen waren IYAYAW bij de Akupustam, en EFUFY bij de Nkumstam.

Vooral de Y-vorm is zeer interessant, want we hebben die reeds ontmoet bij de "gens d'eau" in het Ubangi-gebied in het noorden van Zaïre en we ontmoeten hem eveneens in West-Afrika onder een enigszins gewijzigde vorm, nl. de SOMBIE. Ook de GI22Y PENNY of KISSI PENNY van Sierra Leone en Liberia is waarschijnlijk met de Ogoya penny verwant. De OGOYA PENNY was een platgeslagen ijzeren staafje in een typische Y-vorm, die in verschillende afmetingen werd aangetroffen. De exemplaren uit de Ogoya-provincie hadden als afmetingen 28 cm bij 18 cm bij 18 cm, maar de stukken die door de Munshi en enige andere stammen werden gebruikt, maten 21 cm bij 10 cm bij 10 cm. De dikte bedraagt bij alle exemplaren nagenoeg 1 mm.

De waarde schommelde in de jaren 1930 van 1/2 penny tot 1 penny en bij de noordelijke Bantoestammen kreeg men er 10 tot 14 voor 6 pence.

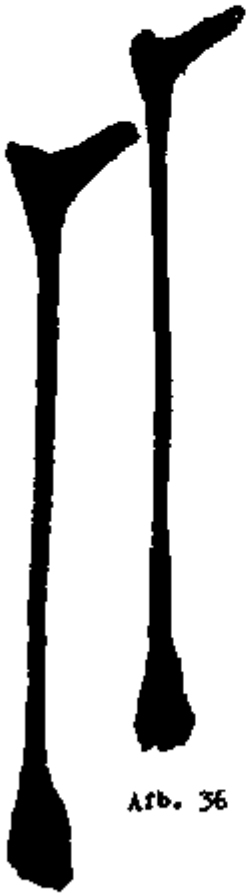
De heuvelbewoners in de omgeving van Gwosa ten zuiden van het Tsjaad-meer gebruikten een originele betaalvorm die enigszins doet denken aan de zwempoten van een gans (afb. 34). Het was een ijzeren staafje met een totale lengte van 21 cm. Het plat gedeelte (de voet) was 15 cm lang en 4,5 cm breed. De inlanders noemden het PURR-PURR en volgens Johansson werd het beslist tot in het midden van de 20ste eeuw als geld gebruikt. In 1939

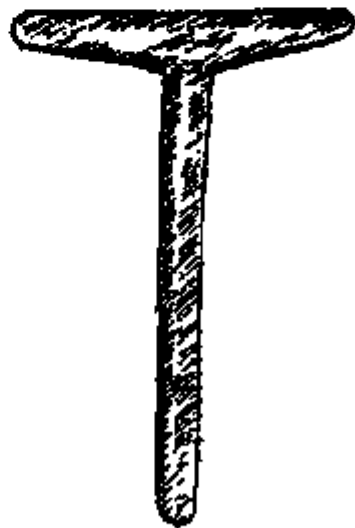
Afb. 34

Afb. 35

Afb. 36

Afb. 37

was de waarde nog 3 pence maar ze zijn tegenwoordig erg zeldzaam en slechts weinig exemplaren zijn bekend.

De GIZZI of KISSI penny (afb. 35) is waarschijnlijk het ijzeren traditioneel geld uit Afrika dat het best bij de verzamelaars en zelfs bij de leek bekend is. Men ziet deze staafjes trouwens geregeld opduiken op numismatische ruilbeurzen.

De inlandse naam is KILINDI en het zijn zwartijzeren getorste staafjes van ongeveer 6 mm diameter met aan de uiteinden een soort vleugeltjes. Hun lengte schommelt tussen 45 en 15 cm en ze waren zeer populair in grote dalen van Nigeria, Liberia, Sierra Leone en Frans-Guinea. Ze werden zelfs nog tijdens de tweede wereldoorlog als betaalmiddel gebruikt. De inlanders noemden ze "de munt met een ziel", want ze geloofden dat de KILINDI bezielde was. Vandaar dat het stuk zijn geldwaarde verloor wanneer het gebroken was, want dan was ook de ziel ontsnapt. Nadat de stukken door de smid weer aansengesmeed waren, bracht men het geheel weer bij de tovenaars die, mits een forse vergoeding, het stuk ré-incarneerde.

De KILINDI werden zowel voor kleine als voor grote betalingen gebruikt en 50 jaar geleden was het helemaal niet gewoon de inlandse vrouwen met een bundel ijzeren staafjes op het hoofd te zien opstappen naar de dorpsmarkt om er hun inkopen te doen. Zeer vaak werden de KILINDI verhandeld in bundels van 20 stuks. Rond 1918 kocht men een koe voor 30 tot 40 bundels en een vrouw voor 50 tot 80. In 1928 was volgende koers in Nigeria van kracht: een bundel van 20 KILINDI had een waarde van 1 shilling, en op het einde van de tweede wereldoorlog werd de koers officieel vastgesteld op 2 KILINDI voor 1 US cent.

Nauw verwant met de kissi pennies waren de SOMBIES (afb. 36) die vooral aan de Ivoorkust en in Frans-Centraal-Afrika als betaalmiddel werden gebruikt. Het waren eveneens zwart-ijzeren staafjes, 20 tot 25 cm lang. Eén uiteinde is platgeslagen en het andere eindigt op een spoor vork met één langer uiteinde.

De SOMBIES zijn niet getorst zoals de kissi pennies en hun waarde bedroeg 1 penny. Volgens Deutsch gaat het hier om een komvorm van de speerpunt, ofschoon er helemaal niet de minste gelijkennis bestaat. Ook de SOMBIES werden tot in de 20ste eeuw gebruikt.

Tenslotte nog iets over een typisch landbouwwerktuig, de hak of schoffel, die in grote delen van West-Afrika maar vooral in Nigeria in allerlei vormen en afmetingen tot in de 20ste eeuw als betaalmiddel werd gebruikt.

In het midden van de 19de eeuw noemde men ze AKIRA in Kororofa (in de Adamawa-provincie aan de grens met Kameroen) evenals in Wukari en Doma (in Benue).

In Wukari kocht men een slaaf voor 40 AKIRA en in Doma en Kororofa, waar de hakken iets kleiner waren, werden ze in bundels van 12 gebonden. Drie bundels vormden hier de normale prijs voor een slaaf.

De geldhak werd IBIA genoemd door de Mitschi-stam en AGELEMA door de Hausa in het noorden.

In de streek rond Gombe en in de Bauchi-provincie werden praktisch in elk groot dorp andere hakken als betaalmiddel gebruikt. Johansson (p. 37-38) noemt er een vijftiental die alle een andere naam, een andere vorm en een andere waarde hadden. Over het algemeen vertonen ze wel allen de typische Afrikaanse hakvorm, maar

één maakt daarop toch een uitzondering. Het is de NKASE (afb. 37) uit het gebied rond Umor, nabij de Cross river in Calabar. Deze NKASE die ruwweg T-vormig was, 2 cm breed, 30 cm hoog met een dwarsstuk van 18 cm, werd gebruikt als een deel van de bruidsprijs.

Tot zover de voornaamste ijzeren betaalmiddelen die in West-Afrika werden gebruikt. Natuurlijk vindt men er nog een massa andere, maar heel vaak werden ze slechts plaatselijk als ruil- of betaalmiddel gebruikt.

Wie aan West-Afrika denkt in verband met "primitief geld", ziet echter niet in de eerste plaats de ijzeren voorwerpen voor zich. Onwillkeurig denkt men hier aan koperen en bronzen betaalmiddelen en vooral aan de onbegrensde verscheidenheid van armingen, gedeeltelijk open of volledig gesloten, maar die alle onder de algemene naam van MANILLA'S bekend staan.

Voor al het gebied met als centrum Nigeria spant ook hier weer de kroon, en laat het ons maar meteen heel duidelijk stellen: er bestaan geen twee volledig identieke exemplaren in die grote groep van MANILLA'S, omdat ze praktisch altijd werden vervaardigd volgens het "cire perdue-systeem", waarbij de gietvorm steeds werd vernietigd om het gegoten stuk vrij te krijgen.

Eigenlijk moet er wel een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de echte manilla's en de armbanden.

Armbanden zijn gesloten ringen, die al dan niet met een los stuk kunnen geopend worden. Ze komen praktisch in alle metaalsoorten voor, zelfs in marmer bij de Peulstammen. De armbanden van de Dan en de Kran behoren waarschijnlijk tot de allermooiste.

MANILLA'S daarentegen zijn hoefijzervormige halfringen met snavelvormige afplattingen aan de twee uiteinden. Hun oorsprong is onbekend, ofschoon heel wat theoretici werden naar voren gebracht.

Volgens Dr. Talbot zouden ze uit Egypte afstammen en zouden ze door de Feniciërs in Nigeria zijn ingevoerd. Deze stelling is moeilijk te bewijzen maar in elk geval staat het vast dat ze gebruikt werden minstens vanaf het einde van de 15de eeuw (voor die tijd ontbreken alle gegevens, maar waarschijnlijk werden ze reeds veel vroeger gebruikt). Op de bronsreliëfs van Benin uit de 16de eeuw ziet men reeds een inlandse meester-koopman afgebeeld met een MANILLA in de hand.

Het woord manilla komt ofwel van het Portugees MANILHA (= armband), ofwel van het Latijn. In dit geval zou het kunnen afgeleid zijn van het verkleinwoord van manus (= manicula - handje), of van monilia (het meervoud van monile - nekkring).

Er bestaan MANILLA'S die tot 8 kg wegen, maar de meeste schommelen tussen 500 g en 1 kg.

De vorm van de manilla's vindt men zelfs terug in het Ierland uit de bronstijd en heel wat auteurs hebben zich tevergeefs het hoofd gebroken over de vraag of er soms een verband bestaat.

De dokumenten van de Bird & Newtonexpeditie die in 1509 Benin bezocht, vermelden manillio's of koperen armbanden die werden gebruikt als betaalmiddel voor de aankoop van peper, ivoor en palmolie en een Portugees handelaar schreef in 1505 dat men een slaaf kon kopen voor 12 tot 15 messing of koperen manilla's of een slagland van een olifant voor 1 manilla.

Oorspronkelijk werden de manilla's gebruikt voor de aankoop van slaven en waren ze niet versierd (vandaar hun naam "slavenringen"). Later gebruikt men ze ook voor de aankoop van vee, als bruidsprijs

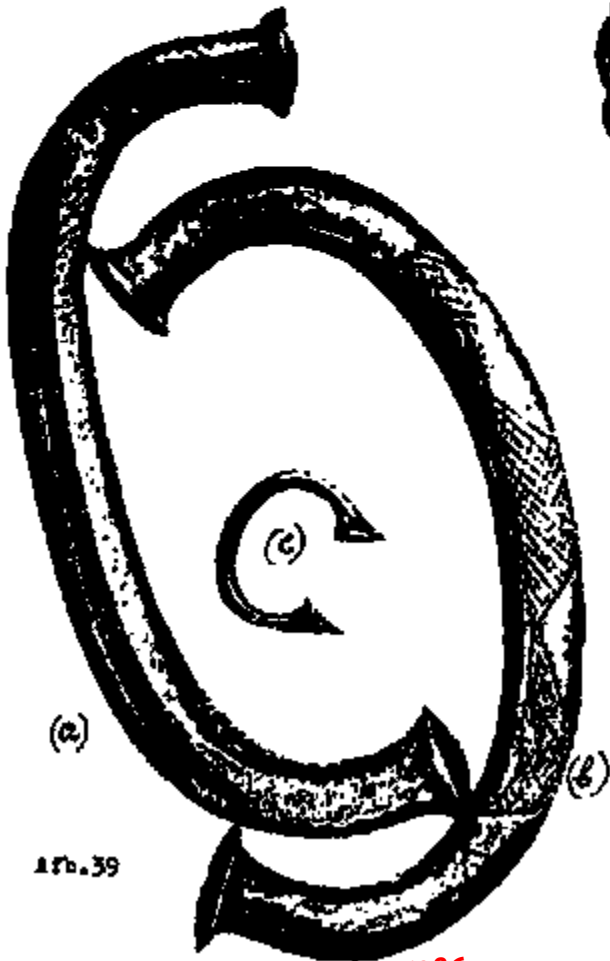

Afb. 38 Ware grootte.

Afb. 40

(a)

(b)

Afb. 39

en bij begrafenisrituelen. In het laatste geval werden één of meerdere manilla's in het graf gelegd om door de overledene te worden gebruikt tijdens zijn tocht door de geestenwereld. Vooral de MKPORO (afb. 38), een manilla die aanzienlijk groter is dan de gewone soorten (zijn buitenomtrek meet bijna 25 cm, de afstand tussen de twee uiteinden is 6 cm en zijn dikte bedraagt 12 mm), werd bij de begrafenisrituelen gebruikt. Er werden zelfs MKPORO-typen in goud vervaardigd, die werden gebruikt bij de begrafenis van belangrijke personen o.a. bij de begrafenis van koning Jaja van Opoko op het einde van de 19de eeuw.

Reeds van in 1902 probeerde men het gebruik van de manilla als betaalmiddel te verbieden, of tenminste sterk te beperken. De toenmalige Britse Hoge Commissaris verbood de invoer van nieuwe manilla's zonder een speciale invoervergunning die praktisch altijd werd geweigerd. Reeds in 1911 verklaarde hij dat de manilla's officieel wettig betaalmiddel te zijn, maar niemand stoorde zich aan die bepaling en de manilla werd door iedereen massaal verder gebruikt.

In 1919 werd een nieuwe poging ondernomen door het invoeren van wetten die het gebruik van manilla's wou beperken tot de inlanders onderling, maar ook deze poging mislukte. Het zou nog tot april 1949 duren alvorens men erin slaagde het gebruik van manilla's volledig af te schaffen, zij het dan nog met behulp van zeer drastische maatregelen. De regering zou de manilla's opkopen tegen een prijs die aanzienlijk hoger lag dan hun koerswaarde en regeringsambtenaren reisden tot in de verste dorpen om de manilla's op te halen. De gezinnen mochten echter 200 exemplaren behouden voor ceremoniële doeleinden. Resultaat : meer dan 32 miljoen manilla's met een totaal gewicht van 2460 ton werden door de inlanders van Nigeria ingeleverd.

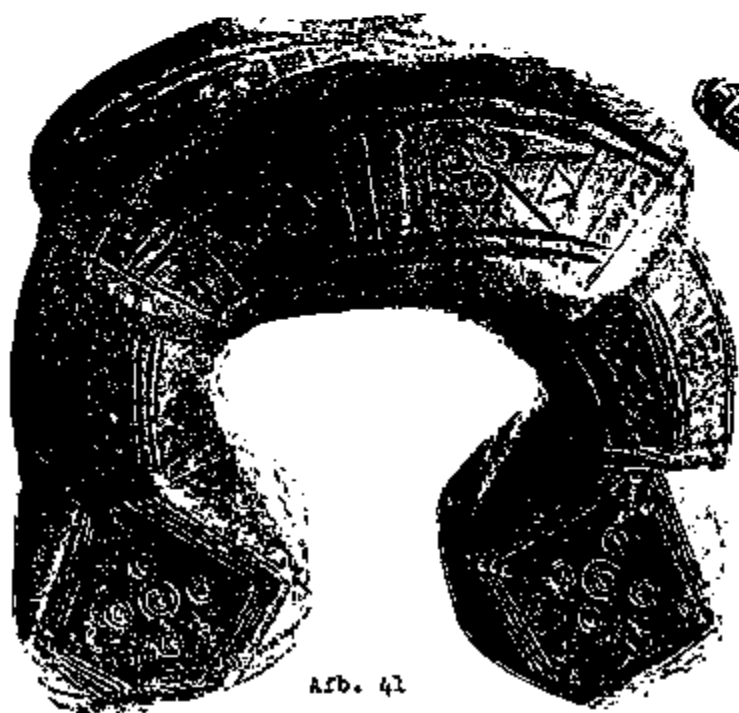
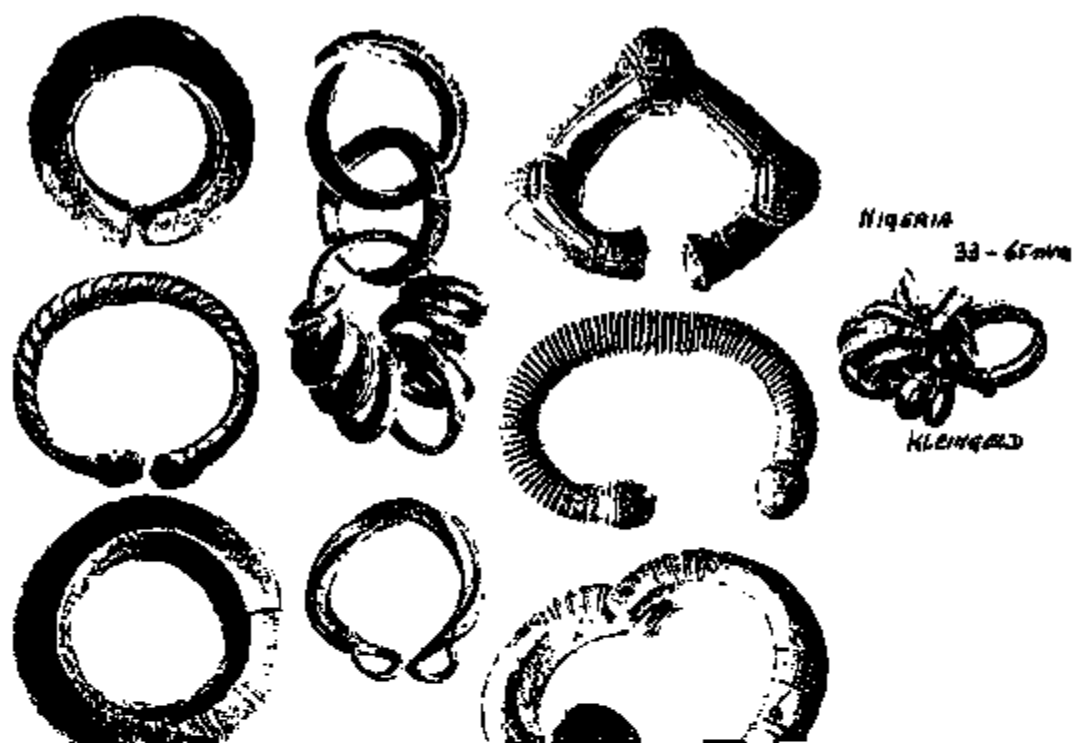
Miljoenen exemplaren werden naar Engeland verscheept en gesmolten en zelfs nog in 1973 werden tonnen manilla's ongesmolten in een kopersmelterij in Berlijn-Reinickendorf. Deze "misdaad" gebeurde zelfs onder douanetoezicht, opdat toch maar geen enkel exemplaar aan de smeltkroes zou ontsnappen. Ofschoon enige mooie stukken door een commissie naar een museum werden gezonden, zijn toch massa's onschatbare manilla's vernietigd. Het is een echte schande dat zo iets in deze tijd nog kan gebeuren. Indien al die stukken niet waren vernietigd, dan zouden de manilla's nu minder dan 200 fr per kilo kosten. In Afrika zelf zijn manilla's ondertussen zo schaars geworden, dat er overal een absoluut uitvoerverbod voor bestaat.

Er bestaan verschillende soorten manilla's.

De grootste en tevens de zeldzaamste zijn ongetwijfeld de KING MANILLA'S (koningsmanilla) (afb. 39) en ze werden reeds als bruidsprijs gebruikt voor de kleine manilla's bestonden. Een King manilla met een gewicht van 2 tot 3 kg had een waarde van 100 kleine, of 15 Engelse ponden.

Het verschil tussen King en QUEEN MANILLA (koninginnemanilla) (afb. 39 b) die 75 kleine waard was, ligt erg moeilijk. Volgens sommigen zou de QUEEN iets kleiner zijn dan de KING, maar de twee exemplaren die op de afbeelding worden getoond, zijn allebei 25 cm lang. Anderen bewaren dat de Queen mooier bewerkt is, maar ook dat is niet altijd het geval. Feit is wel dat ze doorgaans minder zwaar wegen dan de King (1 tot 2 kg).

De SNAKE MANILLA (slangmanilla) bestaat uit enige koperstaafjes die in elkaar werden gedraaid en op die manier tot een manilla

werden verwerkt. De beroemde BOCHIE (afb. 40) die reeds door Barbot werd beschreven in 1699, vormt voor dit type een goed voorbeeld. In die tijd schreef Barbot over de Bochie dat die uitsluitend door de inlanders als betaalmiddel werd gebruikt in Calabar. Later werd hij nog slechts gebruikt bij begrafenisrituelen.

Eén van de mooiste typen van de manilla is ongetwijfeld de MONDUA (afb. 41) uit de Sokotaprovincie, helemaal in het noordwesten van Nigeria. Ofschoon hij oorspronkelijk werd gebruikt door de Djermastammen, verspreidde zijn populariteit zich zeer snel over Dahomey, Togo, Niger en Opper-Volta. De MONDUA is een gedeeltelijk getorste manilla, zeer rijk versierd en enigszins vierkantig in het middendeel. Hij komt voor in verschillende grootte en gewicht: de kleinste wegen amper 100 g, terwijl de grootste de 6 kg halen en tot 16 cm hoog zijn.

Zijn waarde werd bepaald door het gewicht en de rijkheid van versiering, en hij werd vooral gebruikt als bruidsgeld. Hij wordt beschouwd als de King manilla van Congo, waar hij eveneens gebruikt werd.

Tenslotte nog een woordje over de standaard manilla of kleine manilla (afb. 39 c), die reeds vanaf de 16de eeuw werd gebruikt en vooral vanaf het einde van de 18de eeuw massaal in Birmingham werd nagemaakt en van daar onder de naam "Birmingham Manilla" naar Nigeria werd uitgevoerd. Deze manilla was bij de inlanders bekend onder drie namen: de OKPOHO, de ABI en de OKMBO. Het waren trouwens deze drie die nog algemeen als betaalmiddel werden erkend toen ze in 1949 firaal als geld werden afgeschaft. In de jaren 1930 was de waarde in Nigeria 2 tot 4 pence.

Naast de echte manilla's werd een bijna cindeloze variatie armingen (al dan niet met een openscharnierend gedeelte), evenals been- en enkelringen als betaalmiddel gebruikt in heel West-Afrika. Ze zijn onder een massa namen bekend en het grootste deel werd tot in de 20ste eeuw als ruil- en/of betaalmiddel gebruikt. Ik wil er hier slechts een drietal noemen die men regelmatig op ruilbeurzen aantreft.

Bij de Senufe bestonden enkelringen die een eigenaardige ovale vorm met spits toelopende einden vertoonden (afb. 42). Ze werden er als zeldzaam koningsgeld gebruikt vóór 1900 en ze geleken helemaal niet op de ringen uit Centraal-Afrika vermits daar de enkelringen rond en zwaarder (3 tot 4 kg) waren. Bovendien waren ze dikker en soms tot 10 cm breed. Meestal hadden ze een brede, horizontale centrale richel en twee parallellopende kleinere richels ofschoon ze ook, zoals bij de Tetela, holgewelfd en volledig effen waren. De Centraalafrikaanse enkelringen die gebruikt werden door de Watanga-vrouwen, werden gegoten in messing en daarna aan de buitenzijde versierd. De Westafrikaanse ringen daarentegen werden met versiering en al volgens het cire-perdue-systeem vervaardigd.

In Noord-Nigeria werd door de Akure een bronzen armband gebruikt die tot meer dan 2 kg kon wegen, en die men MILOUNGA noemde.

Hij is fraai versierd met allerlei stamnotieven, die een artistieke smaak verraden.

Deze armbanden (ook nek- en enkelringen) zijn hoofdzakelijk afkomstig uit het gebied van de Bavail, waar ze ook het langst in omloop zijn gebleven (tot 1954) en ze vormden in de 19de eeuw

een zeer belangrijk betaalmiddel. De stammen uit de bergen ruilden ze oorspronkelijk met de Portugezen en deze ruilden ze op hun beurt met de stammen uit de lagere gebieden. Ook duimringen werden als betaalmiddel gebruikt in Mali en bij de Dogonstam in Noord-Nigeria. Er bestaan exemplaren in messing en in zilver (Invloed van de Saharastammen!). Bij de Senufo werden ze bovendien gebruikt bij de besnijdenis-ceremonies en men noemde ze "zwijsringen".

In het gebied rond Gombe (in de Bauchi-provincie) tenslotte werd een heel eigenaardig betaalmiddel gebruikt dat men GWABTI ' YIN noemde. Het is een spijkerachtig staafje uit brons, messing of koper dat bovenaan op een ronde knop of op een ring eindigt. Het geheel is ongeveer 85 mm lang, 3 mm dik en de buitenste diameter van de ring bovenaan bedraagt 25 mm. Daar de waarde slechts 10 kauries bedroeg, werden deze GWABTI ' YIN ook vaak door de inlandse vrouwen als haarspeld gebruikt.

Naast de manilla's en de ringen werden in Nigeria ook koperen staven of draden als betaalmiddel gebruikt. De meest bekende zijn de CALABAR BARS (afb. 43), de Engelse en meest gebruikte benaming voor de LOSHI. Het waren U-vormig gebogen, koperen staafjes, een pink dik en in totaal 3 yard (= 91 cm) lang. De afstand tussen de twee benen van de U bedroeg 75 mm en een BAR woog nagenoeg 600 g. Ze waren reeds vanaf de 17de eeuw een erkend betaalmiddel in heel Nigeria, maar vooral in de provincie Calabar in het zuiden, van waaruit de BARS hun zegetocht begonnen (vandaar trouwens hun naam!). De BARS werden door de blanken in het land gebracht en dienden vooral als betaalmiddel tussen blanken en inlanders. Tenslotte werden ze zelfs een rekeneenheid en in Bonny werden alle rekeningen van goederen in BARS uitgedrukt. In de Calabar-provincie zag de waarde rond 1698 er volgens Barbot als volgt uit :

1 BAR	= 6 messen of 1 yard linnen of 4 TAJI
2 BARS	= 1 messing enkelklok of bal
4 BARS	= 1 snoer kralen of 1 ijzeren staaf
36 BARS	= 1 slavin
38 BARS	= 1 slaaf.

De waarde daalde naarmate meer BARS werden ingevoerd en in 1856 was de BAR nog slechts 1 shilling waard. In 1913 was die waarde zelfs reeds gedaald tot 5 pence bij de Yaköstam in de buurt van Umor en in 1900 bedroeg de bruidsprijs er 40 BARS.

Messingstaven of OKPORO werden als betaalmiddel gebruikt door de Enyong-stam aan de Cross rivier in het zuiden. In Enugu, naar het noorden, werden ze UDE genoemd en de Hausa noemden ze ANKARAKU. In Enugu waren de staven wat kleiner dan de gewone Calabars ende afstand tussen de uiteinden was groter. Hun waarde was 6 pence. In 1907 hielden ze op een wettig betaalmiddel te zijn, maar het heeft de regering achteraf nog heel wat moeite gekost om de inlanders ervan te overtuigen dat het veel praktischer was om de gewone Engelse munten te gebruiken.

Niet alleen koperen staven werden in Nigeria gebruikt, maar ook bundeltjes bestaande uit 9 tot 13 fijne koperdraden waren een populair betaalmiddel, vooral in de provincies Calabar, Anang en Uyo. Deze bundels koperdraad, die zoals de Calabar bars in

twee werden geplooid, maar wel iets langer waren, circuleerden onder verschillende namen nl. CHESTEM, CHITTEM, CHITEM en USUTIM (afb. 44). Ze werden genoemd naar hun uitvinder, kapitein Cheeten, die ze op zijn tochten gebruikte als wisselgeld voor kleinere waarden. De waardeverhouding bedroeg oorspronkelijk 18 CHESTEM voor 1 BAR, en 20 CHESTEM waren gelijk aan 1 messingstaaf. Op het einde van de 19de eeuw was hun waarde 1/8 van een penny, maar rond 1920 was die terug opgelopen tot 1/3 van een penny.

Er zijn in heel Afrika maar twee gevallen bekend waarbij TIN als betaalmiddel werd gebruikt. In Nigeria (in de Plateau-provincie) circuleerden tinnen staafjes als geld. Men noemde ze STRAW TIN (afb. 45). Deze staafjes zijn ongeveer 25 cm lang en soms werden ze tot een bundel samengebonden. Het Nigeriaans Museum in Jos (Nigeria) zegt hierover: *"Alluviaal tin werd gevonden in oude rivierbeddingen. Het tin werd gesmolten en daarna gegoten in de vorm van dunne draden, die verkregen werden door in klei dunne gaten te steken met een droge grasstengel. Deze grasstengel werd uit de klei teruggetrokken, en wanneer de klei verhard was, werd zuivere tin in opening gegoten. Na stolling werd de kleivorm opengebroken en kon men de staafjes verzamelen. Ze werden afzonderlijk of in bundeltjes gebruikt"*.

In El Fasher (in het Darfoergebied, een deel van het huidige Soedan) werden tinnen ringen gebruikt voor de aankoop van alle daagse benodigdheden. Deze ringen werden TARNEIH genoemd en er bestonden twee soorten, de zwarte en de lichte ring. Ridgeway (p. 44) geeft echter geen verdere details, behalve dat de lichte ring voor het aankopen van de allerkleinste zaken diende.

C. NOORO-, OOST- EN ZUID-AFRIKA

Vanaf de alleroudste tijden zijn deze gebieden de verblijfplaats geweest van stammen, die zich hoofdzakelijk bezig hielden met veeveelt in de vorm van kamelen, runderen, schapen of geiten, en het hoeft dus niemand te verwonderen dat dit vee hun waardemeter vormde. Praktisch alle waarden werden uitgedrukt in één of meerdere van bovenvermelde soorten vee.

Nochtans werden, zij het minder overvloedig dan in Centraal of West-Afrika, ook hier nog andere zaken als betaalmiddel en vooral als bruids- en weergeld gebruikt, vooral landbouwnakken, kauries, kralen en stroken weefsels.

Het is wel vreemd dat de grote Egyptische beschaving er nooit aan gedacht heeft een muntstelsel te ontwikkelen, en het is pas in de 4de eeuw vóór Christus dat er munten werden geslagen die dan nog een imitatie waren van de Griekse gouden staters. Vóór die tijd werden goud, koper en het hoogst gewaardeerde zilver onder de vorm van ringen en staven als betaalmiddel gebruikt. Vanaf de XVIIIde dynastie (1570-1345) vóór Christus, (dit was het begin van het Nieuwe Rijk, waarin o.a. Toetanchamon regeerde), werd de prijs van produkten uitgedrukt in een gewichtseenheid metaal o.a. de DEBEN (= 90 g) en de KAT (ook KET, KITE, KEDET = 1/10 DEBEN of 9 g). Maar het hiëroglifenteken dat de DEBEN voorstelt is of , t.t.z. de voorstelling van een gebogen metaalstaaf of draad, en volgens Quiggin zou dit wel eens kunnen wijzen op een zeer oude betaalvorm misschien de voorloper van de zilveren Larin uit de Perzische golf of zelfs van de Kitako uit Congo, maar ze geeft toe dat alle bewijzen hiervoor, voorlopig

Arb. 45

Arb. 44

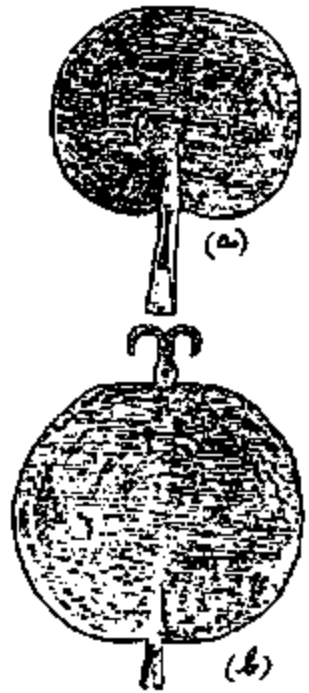
Arb. 43

Arb. 46

Arb. 48

Arb. 47

1986 Arb. 49

althans, ontbreken. Het gebruik van ringen of armbanden vindt men trouwens niet alleen in grote delen van Afrika terug maar eveneens in het Europa uit de bronstijd en in Azië. Zoals reeds gezegd werden tinnen ringen, de TARNEIH, in een deel van Soedan als betaalmiddel gebruikt, en meer naar het zuiden werden zelfs kleine aan een lederen riem gespannen messingringen als geld gebruikt.

Zilveren armbanden komen als betaalmiddel vooral voor bij stammen die sterk beïnvloed werden door de Arabische wereld. Dit zilver verkreeg men voor een groot gedeelte door het onsmelten van Maria-Theresiadaalders die bijna twee eeuwen lang massaal naar de Arabische wereld werden uitgevoerd. Zoer vaak zijn de armbanden hol en voorzien van een scharnierend deel dat met behulp van een pinnetje om de arm kon gesloten worden. Zulke armbanden komen o.a. voor bij de woestijnvolkeren en in Soedan. De Fulani in Noord-Nigeria gebruikten eveneens zilveren armbanden als betaalmiddel. Deze waren echter niet hol, maar ze bestonden slechts uit een zilverlegging.

In Kordovan en Darfoer (in Soedan) werden, zoals trouwens in heel Oost-Afrika, hakken als betaalmiddel gebruikt. Men noemde ze HASSHASSH en het was eigenlijk een komvorm, slechts 75 mm breed en 50 mm hoog (afb. 46). Vijftien van deze stukken hadden de waarde van een piaster of 6 pence, en 60 stuks waren gelijk aan de FEGGAR, een stuk geweven stof van 23 cm breed en 5 tot 6 meter lang.

Het zuiden van de Bahr el Ghazal (in het uiterste zuiden van Soedan) is rijk aan ijzer. De Bongo, die het gebied bewonen, voeren ruw ijzer uit onder drie vormen: de MAHEE, een speerpunt van 30 tot 60 cm lang; de LOGGON-KULLJTY, een komvorm van de spade, en de MELOTE die echt als spade kan gebruikt worden (afb. 47), terwijl de twee eerste vormen slechts uitsluitend als betaalmiddel werden gebruikt.

Reeds vroeger werden de ronde ijzeren schijven van de Madi wereld, die in het grensgebied wonen tussen Soedan, Oeganda en Zaïre.

In Oost-Afrika (meer bepaald in Njassaland, Noord-Oost-Rhodesië en Portugees-Oost-Afrika) werden allerlei hakken als betaalmiddel en als bruidsgeld gebruikt. De grote hakken die men KHASU noemde, waren 1 shilling waard en gelijk aan twee kleine. Speciale huwelijkszakken, te groot voor praktisch gebruik, werden alleen vervaardigd als betaalmiddel aan de vader van de bruid. De hak onder afb. 48 stamt uit Noord-Oeganda: ze is 45 cm hoog, 30 cm breed en ze had een waarde van 10 shillings.

In Kenia en Tanganika was vee de grote waardemeter en het vormde tevens een betaalmiddel naast kralen en (in Tanganika) schelpen voor kleinere betalingen.

In Rhodesië werden koperen kruisen van het Katangatype (maar zonder de centrale ribbel) als betaalmiddel gebruikt. Ook zware koperen staven in de vorm van een I werden als betaalmiddel gebruikt. Ze waren iets meer dan een meter lang, tot 10 cm dik en liepen onder en boven bijna tot 40 cm uit. Ze wogen nagenoeg 30 kg en bestonden uit 98% zuiver koper. Exemplaren hiervan vindt men in het Livingstone Memorial Museum, in het Horniman Museum en in het museum in Hamburg (Quiggin, p. 104).

In Portugees-Oost-Afrika vormde vee weer de waardemeter en het werd vooral gebruikt als bruidsgeld, maar in Gazaland werden bovendien naast kralen ook onversierde armbanden, die men TIBBETU

of TITLATA noemde, algemeen als betaalmiddel en als lobolo of bruidsprijs gebruikt.

In Mozambique treffen we ook de enige goudstaafjes als betaalmiddel aan uit heel Afrika. Het betreft de BARRINHA (= staafje) van Maria II van Portugal.

Deze BARRINHA's waren 1 mm breed en 17 of 25 mm lang en ze hadden een waarde van respectievelijk 1 1/4 en 2 1/5 Maticoes. Na 1851 werd een ster geslagen over de centrale M om aan te duiden dat de stukken wettig waren en geen vervalsing. Ze waren in 1892 nog wettig betaalmiddel met een waarde van 6600 Reis.

In het Palabora-district van Noord-Oost-Transvaal tenslotte werd een betaalmiddel gebruikt dat erg geleek op het Straw Tin uit Nigeria. Het betreft de LIRALI (meervoud MARALI), een koperen staafje van 49 cm lang en met een diameter van 13 mm, dat eindigt op een ovale, conische verdikking met daarin vier kleine stengeltjes van 34 mm lang (afb. 49).

Om deze eigenaardige staafjes te vervaardigen nam men een rietstengel en daarrond drukte men klei. Men liet echter aan één kant een verbrede opening om het gesmolten metaal er gemakkelijker in te gieten. Nadat het koper gestold was, werd de klei en de stengel eromd verwijderd en op die manier verkreeg men de koperen staafjes met het verdikte uiteinde.

Deze MARALI werden door de stamhoofden gebruikt voor de aankoop van vrouwen en hun waarde lag tamelijk hoog. Rond 1870 vormden 1 LIBERALI en 20 hakken de prijs voor een vrouw, naar de waardeverhouding t.o.v. het vee hing af van de wisselende prijs van dat vee. Gewoonlijk was de waarde gelijk aan 2 koeien en 3 geiten, maar dit betekende dat oorspronkelijk (dus vóór 1850) de waarde waarschijnlijk gelijk was aan 10 koeien. In 1908 was die waarde echter al zeer gering geworden, maar toch scheidde de eigenaar slechts met grote tegenzin van zijn MARALI, tenzij hij in geldnood zat en hij zijn belasting moest betalen.

Tegenwoordig zijn deze MARALI uiterst zeldzaam en in heel Engeland vindt men volgens A.C. Haddon maar twee exemplaren: één bevindt zich in het Horniman Museum en het andere was in het bezit van Prof. W. Ridgeway.

Hier eindigt dan onze zwerftocht door Afrika, een kontinent dat meer vormen van traditioneel geld bezit dan al de andere werelddeelen samen. De reden hiervoor ligt natuurlijk voor de hand:

het heeft zoveel invloeden van buitenaf ondergaan dat het als het ware een smeltkroes is geworden van praktisch alle beschavingen die de wereld ooit heeft gekend. Bovendien is het centrale deel pas in de tweede helft van de vorige eeuw geleidelijk door de Europeanen "ontdekt" en opengesteld, maar toch waren er aan de andere kant reeds eeuwenlang handelscontacten met, vooral Arabische, handelaars waardoor zelfs zeer primitieve stammen geleidelijk het belang van door hen aangepaste betaalmiddelen leerden kennen en waarderen.

Het hierboven vermelde metaalgeld vormt echter slechts een zeer klein gedeelte van de traditionele betaalmiddelen die in Afrika worden gebruikt naast schelpengeld (zie mijn artikel in het Jaarboek van 1964), kralen, weefsels en plantaardig "Nutzgeld" zoals de Duitsers het noemen.

Er is in deze studie zeker niet gestreefd naar volledigheid; dit zou trouwens erg verwaand zijn, daar volledigheid, zeker voor Afrika, een onmogelijke opgave is. Het enig wat ik de lezer

heb willen duidelijk maken is de enorme verscheidenheid aan wat algemeen, en verkeerdelijk trouwens, als "primitief geld" wordt aangeduid in dat deel van de wereld dat wij Afrika noemen.

Ik wil dit artikel tenslotte besluiten met een woord van dank aan het adres van Juffrouw VAN GELUWE, hoofd van de afdeling Ethnografie in het Museum voor Midden-Afrika te Tervuren, en aan de leden van haar staf, voor de hulp die me zeer bereidwillig werd geboden bij mijn opzoekingen ter plaatse. Vooral hun rijke informatie betreffende de betaalmiddelen van Centraal-Afrika zelf, heb ik ten eerste op prijs gesteld.

BIBLIOGRAFIE

- G. AUMANN, *Primitives Geld*, Coburg.
- J. CHURCHILL (BARBOT), *Collection of Voyages*, Vol. V, 1704.
- H. BARTH, *Travels and Discoveries 1852-8*, 1858.
- BECKER, W. THOMAS, *The Coin makers*, New-York, 1970.
- J. DEUTSCH, *Die Zahlungsmittel der Naturvölker in Afrika*, Harburg, 1957.
- PAUL EINZIG, *Primitive Money in its ethnological, historical and economic aspects*, Londen, 1966.
- ROBERT EISLER, *Das Geld*, München, 1924.
- R.J. FORBES, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, 1950.
- A.C. HADDON, *Copper Rod Currency from the Fransvaal*(*MAN* 65), 1906.
- S.O. JOHANSSON, *Nigerian Currency*, 1967.
- BRUNO KISCH, *Scales and Weights*, Londen, 1965.
- A. MAHIEU, *Numismatique du Congo*, 1924.
- A.H. QUIGGIN, *A Survey of Primitive Money*, Londen, 1949.
- MORT REED, *Odd and Curious*, New-York, 1979.
- SCHMELTZ & J. DE JONG, *Ethnografisch Album van het stroomgebied van de Kongo*, (1904-1916).
- P.A. TALBOT, *Peoples of Southern Nigeria*, 1926.
- P.A. TALBOT, *Tribes of the Niger Delta*, 1932.
- G. THILENIUS, *Primitives Geld*, in *Arch. für Anthr.*, XVIII, 1921.
- TORDAY & JOYCE, *Notes on the Southern Bambaïa* (*MAN* 52), 1907.
- H. WESTERDIJK, *Ijzerwerk van Centraal-Afrika*, Lochem, 1975.
- R.P. WILD, *Ashanti Iron Discs as Money* (*MAN* 99), 1936.

Roger VANDERLEYDEN